

Antichitatea greco-romană
la Nistrul de Jos și în teritoriile învecinate

ION ȚURCANU

Antichitatea
greco-romană
la Nistrul de Jos
și în teritoriile
învecinate

CARTIER
i s t o r i c

CARTIER

Editura Cartier, SRL, str. București, nr. 68, Chișinău, MD2012.

Tel./fax: 022 24 05 87, tel.: 022 24 01 95. E-mail: cartier@cartier.md

Editura Codex 2000, SRL, Strada Toamnei, nr. 24, sectorul 2, București.

Tel./fax: 210 80 51. E-mail: romania@cartier.md

Cartier & Roman LLC, Fort Lauderdale, SUA. E-mail: usa@cartier.md

Support juridic: Casa de Avocatură *EuroLegal*

www.cartier.md

Cărțile CARTIER pot fi procurate în toate librăriile bune din România și Republica Moldova.

Cărțile eBooks pot fi procurate pe iBookstore, elephant.ro, Barnes & Noble și pe www.cartier.md

LIBRĂRIILE CARTIER

Librăria din Centru, bd. Ștefan cel Mare, nr. 126, Chișinău.

Tel./fax: 022 21 42 03. E-mail: librariadincentru@cartier.md

Librăria din Hol, str. București, nr. 68, Chișinău.

Tel./fax: 022 20 34 91. E-mail: librariadinhol@cartier.md

Comenzi CARTEA PRIN POȘTĂ

CODEX 2000, Str. Toamnei, nr. 24, sectorul 2, 020712, București, România

Tel./fax: (021) 210.80.51

E-mail: romania@cartier.md

www.cartier.md

Taxele poștale sunt suportate de editură. Plata se face prin ramburs, la primirea coletului.

Colecția *Cartier istoric* este coordonată de Virgil Pâslariuc.

Editor: Gheorghe Erizanu

Lector: Emilian Galaicu-Păun

Coperta seriei: Vitalie Coroban

Coperta: Vitalie Coroban

Tehnoredactare: Vitaliu Pogolșa

Prepress: Editura Cartier

Tipărită la Tipografia Bons Offices

Ion Țurcanu

ANTICHITATEA GRECO-ROMANĂ LA NISTRUL DE JOS ȘI ÎN TERITORIILE ÎNVECINATE

Ediția I, noiembrie 2014

© 2014, Editura Cartier pentru prezenta ediție. Toate drepturile rezervate.

Cărțile Cartier sunt disponibile în limita stocului și a bunului de difuzare.

Descrierea CIP a Camerei Naționale a Cărții

Țurcanu, Ion.

Antichitatea greco-romană la Nistrul de Jos și în teritoriile învecinate / Ion Țurcanu. – Chișinău : Cartier, 2014 (Tipografia Bons Offices). – 760 p. – (Colecția „Cartier istoric” / coord. de Virgil Pâslariuc, ISBN 978-9975-79-902-7).

500 ex.

ISBN 978-9975-79-926-3.

[94(478)+94(4)]”-0/-02”

Ț 94

Cuprins

<i>Prefață</i>	7
<i>Introducere</i> . Scurtă privire asupra colonizării elene a litoralului nord-vest pontic	12
Capitolul I. Colonia greacă Tyras	31
1. Contextul istorico-geografic, izvoarele istorice și starea cercetării temei	31
a. Tyras în textele antice	37
b. Începuturile cercetării istoriei cetății	41
c. Investigațiile românești din perioada interbelică	47
d. Tyras în istoriografia sovietică	58
e. Starea actuală a studierii istoriei Tyrasului	81
2. Istoria politică a cetății	86
3. Cultura materială	128
a. Vestigii ale activității constructive	128
b. Economia	144
<i>Agricultura</i>	146
<i>Meșteșugurile</i>	151
<i>Metalurgia și alte activități de producție și de artizanat</i>	157
<i>Monetăria</i>	159
<i>Comerțul</i>	176
4. Relații sociale și politice	206
a. Corpul social	206
b. Cadrul politic	222
5. Viața spirituală	231
a. Instruire și educație, științe și literatură	231
b. Artă	238
c. Religie	247
Capitolul II. Tyras în perioada romană	257
1. Metamorfoze ale evoluției istorice	257
a. Expansiunea romană la Dunărea de Jos și cuprinderea Tyrasului în aria de influență a Romei	259
b. Tyras de la mijlocul sec. I până la începutul sec. III e.n.	273
<i>Dezbateri asupra momentului includerii Tyrasului în componența Imperiului roman</i>	273
<i>Începutul dominației romane (a doua jumătate a sec. I – începutul sec. II e.n.)</i>	283
<i>Garnizoana romană din Tyras</i>	295
c. De la începutul sec. III până în a doua jumătate a sec. IV	302
<i>Consolidarea poziției Romei în spațiul geto-dacic și pe litoralul nord-vest pontic</i>	302
<i>Primele invazii barbare la Dunărea de Jos. Atacul carpilor asupra Tyrasului</i>	320
<i>Invazia goților și a altor popoare migratoare și distrugerea cetății</i>	327
<i>Sfârșitul Tyrasului</i>	333

2. Cultura materială și economia Tyrasului	342
a. Monumente de arhitectură și alte vestigii ale epocii romane	343
b. Activitatea economică	353
Agricultura, vităritul și unele îndeletniciri înrudite cu acestea	354
Meșteșugurile	360
Emisiuni monetare	368
Comerțul	383
3. Structuri sociale și politice	398
a. Relații sociale	399
Fizionomia socială a comunității tirasiene	399
Structura etnică a populației	409
b. Statutul politic al cetății	414
4. Manifestări ale vieții spirituale	421
a. Monumente de artă.....	424
b. Credințe și practici religioase	442
Capitolul III. Nikonion	462
1. Surse și investigații istorice	463
2. Localizarea așezării	479
3. Scurtă privire asupra istoriei cetății	483
4. Mărturii ale culturii materiale	502
a. Vestigii constructive	503
b. Ocupații de producție	518
c. Monedele	534
d. Negoțul	545
5. Cultura	566
a. Știința de carte și scrisul	568
b. Arta	575
c. Religia	589
Capitolul IV. Leuke (Insula Șerpilor)	603
1. Eforturi de cunoaștere a insulei și a vestigiilor ei	605
a. Textele antice	606
b. Redescoperirea insulei. Începutul studierii istoriei ei	614
c. Cercetări contemporane	636
2. Cultura materială a insulei	647
Templul	648
Ceramica	652
Alte mărturii ale culturii materiale	658
3. Vestigii și manifestări de spiritualitate	667
Încheiere	681
Rezumat	687
Abrevieri	717
Indice	728

Prefață

Istoria spațiului pruto-nistrean de la mijlocul și din primele câteva secole ale celei de-a doua jumătăți a mileniului I î.e.n. poartă în mod vizibil pecetea civilizației grecești. Chiar dacă aflarea grecilor aici a fost oarecum vremelnică, fără să fie însă deloc scurtă – circa 700-800 de ani – și așezările lor nu s-au răspândit pe întreg spațiul din bazinul râurilor Nistru și Prut, totuși ei au influențat sensibil modul de trai al populației autohtone și au imprimat o notă aparte evoluției acestui spațiu în perioada respectivă și în următoarele câteva secole. Contactele îndelungate greco-getice, de cele mai multe ori constructive și productive, dar și conflictuale uneori, realizate pe o anumită durată și, în anumite situații, într-un context etnopolitic pestrîț, confuz și instabil – de ex. o vreme în prezența sciților, apoi a sarmaților, a bastarnilor sau chiar, mai târziu, a romanilor și a unor nomazi – au făcut ca spațiul carpato-dunăreano-pontic să fie conectat la unele fenomene de amploare ale istoriei sud-est europene. Din aceste motive, cercetarea și scrierea istoriei orașelor și a altor așezări grecești și apoi greco-romane, din momentul afirmării autorității romane în acest spațiu, rămîne mereu o preocupare pe cît de interesantă și utilă, pe atît de necesară.

Față de interesul viu și constant al istoriografiei române pentru cetățile elene din Dobrogea și față de atenția la fel de mare a istoricilor ruși și ucraineni pentru litoralul nord- și nord-vest pontic locuit de greci și stăpînit apoi de romani, cercetătorii din Moldova de la est de Prut par să fi fost interesați foarte puțin de aflarea grecilor și a romanilor în zona sudică a spațiului pruto-nistrean și mai cu seamă

la Nistrul de Jos și la Dunăre. De regulă, în cercetările istorice editate la Chișinău în perioada sovietică cetățile Tyras și Nikonion sînt menționate în trecut, în contextul altor teme, de ex. cînd se povestește despre triburile sciților, geților, sarmaților sau ale bastarnilor. Foarte reticente față de aceste orașe antice erau mai ales lucrările sintetice de mari proporții¹. În unele studii speciale, dar foarte rare, se găseau mai multe referiri și mai concrete la Tyras și foarte rar la Nikonion sau la insula Leuke (Insula Șerpilor) din fața brațului Chilia al deltei Dunării², dar aceste studii erau atît de speciale, adică aveau subiecte atît de înguste, încît din ele nu putea fi desprinsă o imagine cît de cît întregă asupra locurilor respective. Aparent, această atitudine avea să se schimbe după proclamarea independenței Republicii Moldova și mai cu seamă în noul mileniu, dar, exceptînd iarăși studiile înguste, în special cele de numismatică, și acestea destul de rare³, evocările mai cuprinzătoare vizînd aceste locuri în volumele de istorie antică editate la Chișinău au fost realizate tot de unii specialiști ucraineni sau ruși⁴. Totuși în ultima vreme situația începe să evolueze spre mai bine, așa cum demonstrează activitatea cîte unui cercetător mai tînăr, chiar dacă acesta nu activează în sau doar în Republica Moldova, care abordează cu pricepere și cu curaj tematica antichității nord-vest pontice⁵, eforturi ce vor duce, e de sperat, la o etapă poate nu prea

1 Vezi de ex. *Istoria RSS Moldovenești*, vol. I, Chișinău, 1988, p. 156-157, 163, 166, 180, 182, 184, 186, 189, 202.

2 A. G. Zaghinajlo, A. A. Nudelman, *Dorotskij klad drevnegrečeskikh serebrianyh monet IV v. do n.e.*, MACII, 7, 1971, p. 122-136; E. A. Rikman, *Denežnoe obraščenie u plomion Dnestrovsko-Prutskogo meždurečja v pervyh vekah n.e.*, HЭ, 9, 171. Vezi și A. A. Nudelman, *Očerki istorii denežnogo obraščeniĵa v Dnestrovsko-Prutskom reghione*, Chișinău, 1985.

3 L. Th. Ciobanu, *Descoperiri monetare romane în spațiul pruto-nistrean*, VAM, p. 234-245.

4 *Istoria Moldovei. Epoca preistorică și antică (pină în sec. V)*, Chișinău, 2010. Compartimentul intitulat „Colonizarea grecească a litoralului de nord-vest al Mării Negre” a fost scris de T. L. Samoilova, specialist bine cunoscut din cadrul Institutului de Arheologie al Academiei de Științe a Ucrainei.

5 Este vorba în special de Victor Cojocaru, care în ultimii 10 ani a publicat un număr relativ mare de studii vizînd Tyrasul antic și o serie de alte subiecte înrudite: *Achilleus in Tyras*, Tyche (Wien), 15, 2001, p. 55-62; *Neue Münzen von Tyras aus einer ukrainischen Privatsammlung*, TCA/BD, p. 217-221; *Neues über den Achilleuskult im nordwestlichen Schwarzmeerraum*, *ibid.*, *Orașul antic Tyras în lumina cercetărilor arheologice*, Adsum (Iași), 1, 2003, p. 26-45; *Eine Bibliographie der antiken Stadt Tyras*, *ArchMold*, 31, 2009, p. 217-240 ș.a.

îndepărtată în viitor la apariția studiilor de sinteză bine documentate privind spațiul respectiv. Deocamdată astfel de studii încă nu avem, tocmai de aceea poate fi de real folos orice încercare de a acoperi acest gol.

Nici în istoriografia din România nu a existat un interes insistent și mai ales constant pentru antichitatea greco-romană de la Nistrul de Jos, din sudul Basarabiei și din insula Leuke, numai că în acest caz explicația se află în faptul că pe cea mai mare durată a epocii moderne, cînd au luat naștere și s-au dezvoltat cercetările de istorie antică și arheologie aici, teritoriile respective s-au aflat în afara autorității statului român. Excepția fericită a făcut-o scurta perioadă interbelică, atunci cînd Paul Nicorescu și Grigore Avakian au făcut săpături la Cetatea Albă, care, așa cum vom vedea la locul respectiv din carte, constituie o pagină importantă în istoria cercetărilor privind cetatea antică Tyras. Mai pot fi menționate și alte cîteva excepții, mai puțin spectaculoase, privind timpurile mai apropiate de vremea noastră sau chiar din zilele de astăzi, pe care le voi semnala iarăși în locurile corespunzătoare.

Cartea de față este rodul tîrziu al preocupărilor mele în domeniul istoriei antice, avute mai multă vreme în urmă, cînd am predat această disciplină timp de aproape un deceniu și jumătate la Facultatea de Istorie a Institutului Pedagogic „Ion Creangă” din Chișinău. Nu pretind că ar fi îndreptățită să se vrea o operă exegetică de cel mai înalt nivel, mulțumindu-mă să știu că ar reuși totuși să acopere măcar parțial și vremelnic acel gol de care vorbeam mai sus, pînă la apariția unor lucrări de același profil și cu viziune tot atît de cuprinzătoare ce ar satisface cele mai pretențioase exigențe. Nu este exclus ca lucrarea mea să aibă anumite scăderi, mai cu seamă în ceea ce ține de textele, frazele și cuvintele grecești, deoarece cunoștințele mele în gramatică greacă sînt destul de modeste. Ba ar putea fi întîlnite chiar și unele inadvertențe factologice – date, nume, termeni, aprecieri etc., care atunci cînd e vorba de istoria antichității, care este o știință gingașă, capricioasă și plină de surprize, nu lipsesc nici în cele mai profesioniste studii. Mi-am asumat cu bună știință un mare risc, și nu atît pentru sarcina prea grea pe care am îndrăznit să o înfrunt, cît pentru examenul la care cartea sper să fie supusă măcar de unii

dintre cei mai buni cunoscători ai antichității clasice. Dacă i se va recunoaște măcar o parte din calitățile pe care, în viziunea slabelor mele cunoștințe, s-ar putea să le aibă, atunci efortul meu nu va fi fost zadarnic.

Am construit întreaga lucrare sub formă de monografie științifică, deși titlul ei e mult prea larg pentru o temă de cercetare. O atare viziune și un astfel de stil nu-și au originea, cum ar putea crede câte cineva, în cine știe ce pretenții de erudiție, ci sînt dictate de caracterul informației privind această temă. Mi-ar fi fost incomparabil mai ușor ca, luînd drept bază de informare cîteva din textele mai complete referitoare la acest subiect, să compilez un alt text, fluent și ușor de citit, fără încărcarea paginilor cu note neînțelese și inutile pentru nespecialiști, fără evocarea procesului de acumulare a datelor, fără confruntarea și aprecierea variatelor păreri privind un fenomen sau altul. Un astfel de procedeu ar fi justificat și chiar recomandabil în cazul unor teme care sînt cunoscute foarte bine, despre care există o informație atît de consistentă și de variată, materializată în zeci și sute de studii, articole, monografii și chiar manuale, toate temeinic documentate, încît o carte despre un astfel de subiect, ce ar afișa pretenții sintetice și ar opera cu referiri dense la sursele istorice și la literatura de specialitate s-ar arăta complet nemotivată și ar putea fi interpretată poate chiar ca un gest deplasat. Situația nu este nici pe departe la fel cînd e vorba de antichitatea clasică din spațiul cuprins între malul stîng al Nistrului de Jos și Dunărea de Jos. Izvoarele scrise asupra istoriei Tyrasului, Nikonionului, insulei Leuke și a așezărilor greco-romane mai mici din acest spațiu sînt atît de sărace, încît reproducerea acestui segment istoric doar în temeiul lor este imposibilă, iar încercarea de a o scrie în baza investigațiilor istorico-arheologice, fără trimitere la aceste investigații, fără confruntarea rezultatelor cercetării, a tuturor părerilor și modalităților de interpretare a datelor istorice verificabile, ar oferi imaginea falsă a unui tablou întreg și bine cunoscut, cînd de fapt un astfel de tablou ar fi doar presupus, închipuit, nu și cunoscut cu certitudine. Un astfel de tablou ar fi din categoria celor despre care istoricul latin Suetonius povestește că împăratul August cerea ca picturile ce se vindeau la licitație să fie întoarse cu fața spre perete (*De Vita Caesarum*, II, 75).

În asemenea situație, cel care se apucă să scrie istoria antichității greco-romane a spațiului menționat, pentru a nu propune cititorului doar spatele tabloului adevărat, are datoria imprescriptibilă de a-și construi textul pe toată informația de care poate dispune: textele antice, inclusiv scrieri ale autorilor greci și romani și materiale epigrafice, apoi toate grupurile de vestigii, examinarea și descrierea cărora pot contribui esențial la reconstituirea variatelor realități ale epocii (rămășițele edificiilor publice și private, monedele, ceramica, uneltele, armele, mormintele, podoabele, semințe ale anumitor plante, materialul osteologic animalier etc.), cercetările istorice vizînd aceste realități, referirile la aceleași fenomene din așezări și spații învecinate pentru realizarea unor paralele istorice productive. Această metodă, care în cazul de față este singura ce poate fi considerată potrivită atît pentru scrierea studiilor înguste de specialitate, cît și a sintezelor ce pretind a fi deopotrivă corecte și bine documentate, impune în mod necesar lucratul direct cu sursele și cu textele ce conțin rezultatele cercetărilor științifice. Astfel, am folosit la scrierea cărții de față toate documentele și scrierile care mi-au fost accesibile, rămîinînd în afara atenției mele foarte puțin și, în orice caz, irelevant în raport cu restul, am dat în textul ei toate părerile mai importante privind subiectele discutate, făcînd trimitere în notele de la subsol la toate lucrările pe care le-am consultat, ca și la cele, foarte puține de altfel, pe care le-am cunoscut din recenzii, prezentările și analizele din literatura de specialitate. Într-un cuvînt, dacă în această carte nu pot fi găsite răspunsuri satisfăcătoare la toate chestiunile dezbătute în ea, textul ei oferă totuși o idee ce se vrea completă asupra stării actuale a cercetării temei pe care și-a luat-o ca titlu.

Introducere

Scurtă privire asupra colonizării elene a litoralului nord-vest pontic

Factorul care în a doua jumătate a mileniului I î.e.n. a contribuit hotărîtor la atragerea numeroaselor comunități geto-dace, scitice și de altă origine etnică în vîltoarea acelor evenimente care, prin expansiunea civilizației elene, aveau să accelereze și să dea o nouă direcție evoluției istorice a Europei și a lumii mediteranene, a fost marea colonizare greacă, ce a cuprins în sfera ei foarte largă și litoralul nord-vest pontic. E firesc, prin urmare, să aruncăm o privire scurtă, dar cuprinzătoare asupra fenomenului în sine al colonizărilor elene în acest spațiu, deoarece, în linii generale, el are același caracter pentru toată întinderea aceasta: a pornit din aceleași surse, a urmat aceeași direcție, a avut aceiași protagoniști, au fost utilizate aceleași mijloace, s-a produs, cu puține diferențe, în același cadru cronologic. O astfel de privire mai largă este motivată de faptul că impactul civilizației elene asupra spațiului est-carpatic vizează nu numai așezările grecești din acest teritoriu, ci și pe cele din vecinătate, atît din stînga Nistrului, cît și din dreapta Dunării.

Colonizarea greacă a litoralului Mării Negre a fost una dintre direcțiile principale ale fenomenului numit *roire* a lumii grecești în teritoriul ei de bază, care în epoca arhaică, adică în sec. VIII-VI î.e.n., era Grecia balcanică, extremitatea vestică a Asiei Mici și insulele din

Marea Egee. Pătrunderea grecilor în apele Mării Negre trebuie să fi început încă în ultimele secole ale mileniului II î.e.n.¹ Ecoul acestor încercări se regăsește în mitul argonauților, care povestește despre călătoria lor periculoasă și plină de peripeții pe apele acestei mări spre Colhida în căutarea linii de aur. Tot așa ca și *Odiseea*, care, în viziunea anumitor exegeți ai operei homerice, conține unele referiri la țărmurile pontice², acest mit, dincolo de părțile care relatează lucruri din afara realului, semnalează și un fenomen foarte real: fascinația pe care o exercita marea asupra grecilor, dar și slăbiciunea lor în fața ei și teama de puterea distructivă a talazurilor marine. Anume teama de puterile ei ascunse și incapacitatea de a o stăpîni au dat naștere numelui pe care grecii, la etapa timpurile a istoriei lor, au dat-o Mării Negre: *Αξεινος πόντος*, mare neospitalieră, expresie pe care ne-a transmis-o mai ales antichitatea clasică, prin gura poetului Pindar și mult mai târziu prin cea a lui Ovidiu (*Euxini litora Ponti: dictus ab antiquis Axenus ille fuit*). E posibil ca, așa cum susțin unele studii mai noi, grecii să-și fi închipuit că marea era de fapt un ocean sau parte a unui ocean, ceea ce i-ar fi putut face să se teamă de ea și deci să amîne pentru două secole colonizarea ei³, numai că în sec. X-IX î.e.n. încă nu existau premisele care aveau să determine colonizarea. Cu trecerea timpului, pe măsura perfecționării construcțiilor navale și a dezvoltării artei navigației, marea a devenit tot mai blîndă, mai primitoare, ceea ce i-a adus, așa cum arată același Ovidiu, un alt nume, acela de *Ευξεινος πόντος*, mare ospitalieră. Dar, dincolo de ce spun miturile, e aproape sigur că ea începuse să fie frecventată de greci încă pînă să devină primitoare, de vreme ce literatura elenă din

1 Bineînțeles că există și o literatură istorică ce împărtășește această impresie: Chr. M. Danov, *Pontos Euxeinos. Sonderdruck aus Pauly-Wissowa. Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*. Supplementband IX, Stuttgart, 1962, p. 1052 ; M. Lazarov, *La navigation le long du littoral thrace du Pont Euxin avant la colonisation grecque*, în International Congress of Tracology 3, 1980, ed. W. Tomaschek, Sofia, 1984, p. 63-68; К. Порожанов, *Датировка на камение котви с твору от българското Черноморие*, Археология (София), 1, 1989, p. 6-15.

2 V. Berard, *Les Phéniciens de l'Odyssee*, I, Paris, 1902.

3 A. I. Ivančik, *Nakanune kolonizatsii. Severnoe Pričernomorje i stepnye kočevniki VIII-VII vv. do n.e. v antičnoj literaturnoj traditsii: fol'klor, literatura i istoria*, Moscova/ Berlin, 2005, p. 67-68.

sec. VIII î.e.n. avea știre de râurile pontice Phasis, Istros, Borysthene și despre Insula Șerpilor (Leuke), din fața brațului Chilia al Dunării, unde mitologia greacă amplasase mormîntul eroului troian zeificat Achille. Și cum știm, sursele literare se referă la realități mai vechi, uneori mult mai vechi, decît ele însele, cum observa pe bună dreptate J.-P. Desgeudres cu privire la relația istoriografiei clasice grecești cu colonizarea din epoca arhaică¹. La acestea se adaugă și unele mărturii arheologice – de la Histria și Berezan, de ex. – care sugerează prezența grecilor în aceste locuri încă din sec. VIII î.e.n. Și numele actual al Mării Neagre vine tot din antichitate și pare să fie de origine iraniană. Acest conținut semantic al numelui a fost însușit de toți cei care au trăit lângă ea, dar și de cei care s-au aflat doar o vreme în preajma ei.

Cunoaștem foarte bine cauzele expansiunii grecilor din pămînturile lor natale în cele trei direcții de bază – țărmurile mediteranene ale Africii, partea vestică a Mediteranei și spre nord-nord-est, către Marea Neagră –, dar nu știm de ce în ultima direcție au ales mai întîi litoralul vestic și nord-vestic al acestei mări, deoarece cele mai multe colonii din teritoriile respective au fost întemeiate, cum vom vedea mai încolo, încă în sec. VII î.e.n., pe cînd majoritatea celorlalte așezări elene de pe litoralul pontic, poate cu excepția a două-trei de pe segmentul sudic al acestui spațiu, între care Sinope și fiica sa Trapezunt², aveau să apară mai tîrziu – la sfîrșitul sec. VII sau chiar, cele mai multe, în secolul următor. J. Boardman crede că înainte de anul 700 î.e.n. grecii nu ar fi avut un interes comercial pentru regiunile situate pe litoralul Mării Negre și nu au manifestat dorința de a se așeza cu traiul în aceste locuri³. În altă viziune, colonizarea litoralului pontic mai devreme ar fi fost zădărnicită de incursiunile repetate ale

1 J.-P. Desgeudres, *Central Greece on the Eve of the Colonisation Movement*, GrCl, 2, p. 291.

2 J. Boardman, *Grecii de peste mări. Colonizarea greacă și comerțul timpuriu*, trad. M. Alexandrescu Vianu și P. Alexandrescu; introducere și note de P. Alexandrescu, București, 1988, p. 309-311; I. B. Brașinskij, A. N. Șčeglov, *Nekotorye voprosy grečeskoj kolonizatsii*, ПГКБП, p. 42; R. Drews, *The Earliest Greek Settlements on the Black Sea*, JHS, 96, 1976, p. 18-31.

3 J. Boardman, p. 310.

cimerienilor¹. Au fost însă, cum vom vedea îndată, și alte cauze, în special de ordin economic.

Despre colonizarea greacă s-a scris foarte mult², de aceea voi trece peste aspectele bine cunoscute ale fenomenului, reținând în mod necesar atenția doar la câteva detalii vizînd în special spațiul amplasării coloniilor, procedura și vremea întemeierii lor, structura lor inițială, precum și unele noțiuni, pentru a evita repetările în restul textului. În ciuda faptului că istoria colonizării elene nord-vest pontice a susținut un interes atît de mare, informația care stă la baza ei nu poate fi considerată întru totul satisfăcătoare. Este vorba de o seamă de referiri ale textelor antice – autori greci și latini și materiale epigrafice – completate de multe documente arheologice, care fie că sînt fragmentare sau/și echivoce, într-un caz, ori neîndestulător de relevante, în alt caz. De aici și greutățile sau chiar imposibilitățile de datare, de determinare cît mai exactă a caracterului așezărilor, a relațiilor acestora cu populația băștinașă, iar uneori chiar a identificării locurilor de fondare a cetăților. Totuși eforturile îndelungate de cercetare au reușit să creeze o imagine oarecum completă a acestui segment istoric, chiar dacă o parte din paginile sale continuă să nu poată fi citite.

Modalitățile de întemeiere a coloniilor erau variate, dar procedura care s-a impus aproape în mod absolut era cea care se realiza prin voința instituțiilor de stat ale polisurilor ce se hotărau să înființeze colonii. În asemenea situație, în afară de respectarea anumitor formalități (de ex. consultarea oracolului din Delfi etc.), principalele sarcini constau în cercetarea preliminară a teritoriilor viitoarelor colonii de cîțiva oameni delegați de cele mai înalte foruri de stat din metropolă cu această misiune specială, știindu-se că grecii navigau frecvent în Marea Neagră încă din sec. VIII î.e.n.³, și alegerea unui

1 F. Chamoux, *Civilizația greacă*, trad. M. Gramatopol, vol. I, București, 1985, p. 63.

2 Vezi de ex. A. Gwynn, *The Character of Greek Colonisation*, JHS, 38, 1918, p. 88–123; *The Cambridge Ancient History*, vol. 3, 2nd ed. by John Boardman, N. G. L. Hammond, Cambridge, 1982 [repr. 2002], p. 157 și urm.; T. Buckley, *Aspects of Greek History 750-323 bc: A Source-Based Approach*, Londra, 1996, p. 25-35; J. Boardman, p. 68-85; G. R. Tsetschladze, *Greek Colonisation at the Black Sea Area: Stages, Models and Native Population*, GrCl, 1998, p. 9-68; P. Lévêque, *Aventura greacă*, trad. C. Tănăsescu, vol. I, București, 1987, p. 277-280; F. Chamoux, p. 54-59.

3 B. H. Isaac, *The Greek Settlements in Thrace Until the Macedonian Conquest*, Leiden, 1986, p. 179.

conducător al grupului de coloniști, numit oikist (*οἰκιστής*). Acesta, delegat cu împuterniciri aproape nelimitate și însoțit de un grup numeros de coloniști, pînă la cîteva sute de oameni, pleacă navigînd de-a lungul coastelor uscatului la locul dinainte știut, unde înființează o colonie, numită *αποικία*. Locurile preferate depindeau de scopurile urmărite de coloniști, altfel spus, de caracterul viitoarei colonii. În general, se vorbește de cîteva categorii: agricole, comerciale, pescărești și chiar pirateresti. Este însă greu de închipuit că ar fi putut exista o colonie care ar fi avut doar o singură ocupație, mai cu seamă dacă ne gîndim la piraterie. E adevărat că, în viziunea lui Homer, pirateria nu era o ocupație rușinoasă, dar dacă nu uităm că, după tradiția greacă, măsuri dure împotriva pirateriei fuseseră luate încă de către Minos, atunci trebuie să trecem peste acest punct de vedere. Ceea ce e de admis ca cel mai probabil e că primele comunități erau orientate spre activități largi și diverse, în general pașnice, continuînd în noua patrie ocupațiile din metropole. Întrucît principalul mobil al plecării de acasă era lipsa sau insuficiența de pămînt, coloniștii căutau pămînturi fertile. Acestea însă trebuiau să se afle în mod necesar lîngă mare, fapt ce se explică atît prin dorința de a păstra legătura cu metropolele, cît și prin modul de viață al coloniștilor, care erau originari din polisuri situate pe sau lîngă litoralul maritim și deci, în afară de faptul că erau aproape întotdeauna agricultori și crescători de vite, mai erau marinari și pescari. De aceea, continuînd tradiția și totodată urmărind să obțină pămînturile de care aveau nevoie pentru a cultiva cereale și a crește vite, coloniștii căutau să fondeze noua așezare într-o zonă favorabilă practicării agriculturii din apropierea unui golf, a unei rade sau a estuarului unui rîu, cum erau de ex. locurile de revărsare în mare a rîurilor Nistru, Bugul de Sud și Nipru. În locul ales, primul lucru pe care îl făceau cei ajunși aici era amenajarea unei vetre, în care era pus focul adus din altarele metropolei, iar alături de ea era îngropat un bulgăre din pămîntul de acasă. Odată debarcați pe țarm, noii sosiți înființau la început o așezare destul de primitivă, din colibe de nuiele lipite cu lut sau din chirpici, pe care o împrejmuiau cu un zid grosolan de apărare. Dar în cel mult cîteva decenii așezările de acest fel vor fi înlocuite de cetăți solide din piatră, după modelele din patrie, cu case particulare, edificii publice, cu un sistem de fortificații și destul

de des cu construcții portuare. În același timp începe valorificarea pământului, care este împărțit în loturi egale și apoi repartizat coloniștilor de către oikist prin tragere la sorți.

Colonizarea greacă din epoca arhaică a fost numită de unii istorici aventură, dar bineînțeles nu în sensul peiorativ al termenului. Ea trebuie văzută, întâi de toate, ca o importantă pagină a civilizației, deoarece, așa cum bine observa André Bonnard, civilizația este o operație de eliberare și de cucerire¹. Aceasta a fost o acțiune temerară, o călătorie în necunoscut, adeseori plină de pericole, care i-au însoțit pe coloniști din momentul expatrierii și pînă la afirmarea deplină a puterii lor pe pământurile pe care și le-au ales. Lipsurile sau necazurile de la baștină au constituit motive temeinice ca aceștia să ia hotărîrea de a pleca din patrie pentru a-și întemeia un cămin în străinătatea necunoscută, dar numai prin ele însele acestea nu pot lămuri amploarea, tenacitatea și reușita aventurii. Au existat, în afară de acestea, trei factori mai puternici: credința în zeii lor, încrederea în ei înșiși, în propriile lor puteri și capacități, și modelele de acasă, despre care erau siguri că dacă le vor implanta în noile teritorii, vor reuși cu siguranță.

Vremea colonizărilor pontice corespunde ultimei etape a perioadei arhaice din istoria Greciei, cînd resursele ei interne nu mai erau suficiente pentru evoluția normală a vieții economice: pe de o parte concentrarea proprietăților în mîinile unui grup restrîns de oameni, care dețineau și pîrghiile puterii, iar de altă parte creșterea populației au făcut ca orașele-state elene să intre într-o criză acută a insuficienței de produse agricole, de sclavi și de materii prime pentru industrii și construcții. Această situație, care este, cum vedem, întâi de toate de origine socială, avea să imprime un pronunțat caracter comercial colonizării din bazinul pontic. De aceea, fără să neglijeze importanța hotărîtoare a economiei agricole, apoikiile abia înființate se vor arăta preocupate tot mai mult de relațiile comerciale, prin intermediul cărora puteau trimite în metropole și în alte orașe din vechea Grecie mărfurile cerute de acestea, aducînd în schimbul lor produsele cerute de colonii și de populația indigenă din jurul lor. Ba mai mult, la insistențele și cu

1 A. Bonnard, *Civilisation greque, I. De l'Iliade a Parthénon*, Paris, 1991, p. 61.

participarea tot mai activă a polisurilor egeene, apar colonii care aveau chiar din start caracterul unor centre de depozitare și de desfacere a mărfurilor, numite *εμπορία*. Nu întâmplător fenomenul acesta datează din a doua jumătate a sec. VII î.e.n., deoarece anume de atunci comerțul și industriile încep să joace un rol important în viața grecilor, acest fenomen fiind determinat în foarte mare măsură tocmai de centrele comerciale din colonii¹. Așezările de acest tip nu aveau interes pentru preocupările agrare, mulțumindu-se cu rolul de intermediari comerciali în colaborarea metropolelor cu coloniile și cu barbarii din preajma acestora. Astfel se explică importantele cantități de cereale și de alte produse ale solului de proveniență nordică și nord-vest pontică, ca și numărul mare de sclavi sciți și traci, din statele grecești balcanice, egeene și anatoliene, tot așa ca și numeroasele materiale din aceste state, mai cu seamă ceramică, descoperite de arheologi pe un teritoriu foarte întins din jurul Mării Negre, despre care voi vorbi detaliat mai încolo. Totuși, importanța emporiilor nu trebuie supraestimată, deoarece, așa cum s-a demonstrat în unele studii asupra fenomenului colonizării, comerțul Greciei antice, care era totuși o țară agrară, nu poate fi înțeles dacă este examinat izolat de ocupațiile agricole². Așa cum s-a observat de mai multe ori, la început probabil că preocupările comerciale predominau, de fapt, nu atât interesul comercial în sine, cât nevoia coloniștilor abia instalați pe noile locuri de a face rost de acele produse și materiale, a căror lipsă o simțiseră foarte mult în metropole³. Dar ceea ce în niciun caz nu trebuie trecut cu vederea este părerea cumpănită și bine motivată de faptele istorice, după care nu toate coloniile erau la fel, după cum diferite erau condițiile și mediul în care acestea apăreau, așa încât trebuie să pornim de la faptul că fiecare apoikie avea câteva funcții, iar din acestea una dominantă⁴. Despre Tyras de ex. s-a spus că la început fusese o colonie exclusiv agricolă⁵,

1 A. Gwynn, p. 92.

2 A. Greaves, *Milesians in the Black Sea: Trade, Settlement and Religion*, BSS, 6, 2007, p. 19.

3 C. Mossé, *La Colonisation dans l'Antiquité*, Paris, 1970, p. 50 ; Iu. G. Vinogradov, *Polis v Severnom Pričernomorje*, АГПРС, 1, p. 383.

4 V. D. Kuznetsov, *K probleme grečeskoj kolonizatsii*, ПИАГ, p. 62.

5 T. L. Samojlova, *Tira v VI – I vv. do n.e.*, Kiev, 1988, p. 36-42.

ceea ce pare puțin probabil. Nu poate fi admisă părerea, după care în momentul înființării coloniei, în zona în care a fost ea întemeiată nu ar fi existat niciun fel de așezări¹. Nicio colonie nu a fost întemeiată în spații complet izolate, pustii, ci în locuri unde se puteau stabili legături cu populații care aveau anumite ocupații productive. Se știe că zona Nistrului de Jos a avut tot timpul, încă din paleolitic, o populație deasă, iar cercetările mai noi au constatat existența aici a așezărilor stabile cel puțin din a doua jumătate a sec. VI î.e.n.²

Majoritatea coloniilor grecești de jur-împrejurul Pontului au fost întemeiate de cetățeni ai orașului anatolian Milet, din care motiv această mare a fost numită uneori, încă din antichitate, mare milesiană sau lac milesian³. Strabon avea desigur dreptate când spunea că „multe lucruri a făcut acest oraș, dar cel mai mare din ele este numărul coloniilor lui, deoarece Marea Neagră a colonizat-o în întregime, tot așa ca și Propontida și multe alte ținuturi” (14,1,6). Vorbind despre cetățile elene de pe litoralul vest-pontic, Ovidiu zicea că „aici au venit coloniști trimiși de Milet și au pus casele lor grecești în țara geților” (*Tr.* 3, 1; alte evocări: *Tr.* 9, 3; *Tr.* I, 10, 41). Doar puțin mai târziu Seneca avea să scrie că „Sciția și toată acea întindere de neamuri sălbatice și neîmblânzite pot arăta cetăți de-ale Ahaiei durate pe țărmurile Pontului. Nici asprimea iernii veșnice, nici firea locuitorilor nu le-au stat stavilă celor care-și strămutau casele... Miletul a revărsat în toate direcțiile populații pentru șaptezeci și cinci de cetăți” (*Dial.* X, 7, 1-2). Iar Pseudo-Skymnos, după ce menționa că unele orașe, ca de ex. Tomis, fuseseră întemeiate de milesieni (*Τομείοι πόλις ἄποικοι γενόμενοι Μιλησίων*), adăuga că nimeni altul decât Miletul a făcut ca, din neospitalier, Pontul să devină

1 Astfel, făcând trimitere la alte studii rusești, mai vechi, S. I. Andruh susține că în momentul colonizării grecești litoralul nord-pontic era pustiu sau aproape pustiu: *Nižnedunajskaja Skifia v VI - načale I v. do n.e. (Etnopolitičeskij aspekt)*, Zaporozje, 1995, p. 54.

2 S. B. Okhotnikov, *Nižnee Podnestrovje v VI-V vv. do n.e.*, Kiev, 1990, p. 55-56; idem, *The Chorai of the Ancient Cities in the Lower Dniester Area (the 6th century BC – 3rd century AD)*, BSS, 4, 2006, p. 82-86.

3 V. B. Gorman, *Miletos, the Ornament of Ionia: A History of the City to 400 B.C.E.*, University of Michigan, 2001, p. 49-87, 243-259; A. Greaves, p. 9-22; T. Buckley, p. 26; J. Boardman, p. 313; *Drevnija Gretsia*, ed. V. V. Struve, D. P. Kallistov, Moscova, 1956, p. 118-122.

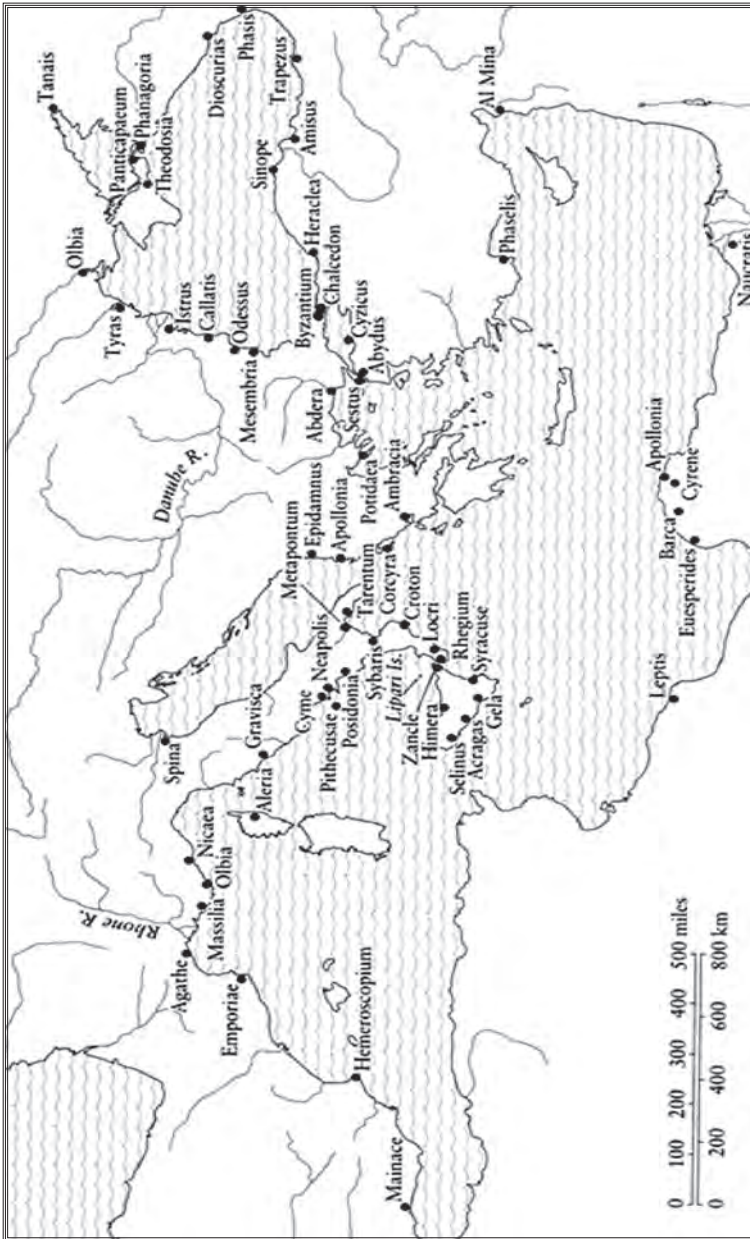

Fig. 1. Marea colonizare greacă din sec. VIII-VI î.e.n.

ospitalier. Dar numai amplele săpături arheologice postbelice în fostele cetăți pontice milesiene, ca cele efectuate la Histria, Olbia și Tyras, și în special cercetarea îndelungată și migăloasă a ceramicii produse în Milet¹, au dat adevărata anvergură a rolului acestui oraș în opera de colonizare a litoralului pontic. Tradiția literară antică atribuie acestui oraș, cum am văzut, întemeierea a 75, iar după mărturiile lui Plinius cel Bătrîn – chiar 90 de cetăți (HN, 5, 32). La același autor, Olbia se mai numește și Miletopolis (HN, IV, 26). Cercetări din ultimele decenii, ca cea a lui N. Ehrhardt², au putut stabili raporturi strânse între aceste cetăți și orașul-mamă pînă la ocuparea lui de către perși în anul 514 î.e.n. și chiar pînă la distrugerea sa în 494 î.e.n. Cauzele interesului deosebit al Miletului pentru colonizare, în afara problemelor de ordin material, care erau comune pentru toate polisurile participante la acest proces, țin de luptă îndelungată și istovitoare cu Regatul Lidiei, în sec. VII î.e.n., ce s-a soldat cu devastarea zonei rurale a cetății, precum și luptele politice interne, fenomene despre care, în general, s-a scris destul³. De aceea trec peste ele. Prima colonie a Miletului pe coasta vestică a Mării Negre avea să fie Histria (Ἱστρία), întemeiată, în baza cronicii tîrzii a lui Eusebius din Caesarea, pe la 657/6 î.e.n., dată în general confirmată indirect de unele materiale arheologice⁴. Zece ani mai tîrziu, milesienii au fondat Olbia, numită inițial Borysthene, în locul de confluență a rîurilor Bug și Nipru. În următoarele cîteva decenii au urmat alte colonii milesiene, mai întii Apollonia, Odessos și Tomis, din nou pe litoralul vestic, iar din sec. VI î.e.n. datează și cetatea Tyras de la gura Nistrului. Dintre coloniile apropiate de

1 M. Lambrino, *Les vases archaïques d'Histria*, București, 1938; P. Alexandrescu, *Histria IV. La céramique d'époque archaïque et classique (VII-IV s.)*, București/Paris, 1978; P. Dupont, *Classification et détermination de provenance des céramiques grecques orientales archaïques d'Istros. Rapport préliminaire*, Dacia, 27, 1983, p. 17-41.

2 N. Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien: vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen*, Frankfurt am Main/Bern/New York, 1983.

3 V. B. Gorman, p. 129 și urm.; S. A. Žebelev, *Severnoe Pričernomorje*, Moscova/Leningrad, 1955, p. 57-60; V. F. Gajdukevič, *Istoria antičnyh gorodov Severnogo Pričernomorja (Kratkij očerok)*, AntTop, p. 28-29; Iu. G. Vinogradov, *Polis v Severnom Pričernomorje*, АГПИРС p. 384.

4 P. Alexandrescu, *Autour de la date de fondation d'Histria*, SC, 4, 1962, p. 49-69; S. Dimitriu, *Tot despre data întemeirii Histriei*, SCIVA, 15, 1964, p.251-257.

Dunăre, doar Callatis și Mesembria nu au fost întemeiate de milesieni, ci de Heracleea pontică, în primul caz, și de Bizanț și Calcedonia, în cel de-al doilea caz, cetăți din Propontida, care fuseseră, la rîndul lor, fondate de coloniști din Megara.

Influența grecilor pe litoralul pontic s-a afirmat nu numai prin întemeierea coloniilor de la început, ci și prin faptul că unele din aceste colonii au întemeiat, la rîndul lor, alte așezări elene, fie în imediata lor apropiere, fie la o depărtare mai mare. Astfel, Histria a înființat, pe malul stîng al limanului Nistrului, așezarea Nikonion, probabil în a doua jumătate a sec. VI î.e.n. Am menționat mai sus exemplul participării coloniilor megariene din Propontida la întemeierea altor colonii pe litoralul vestic al Mării Negre¹. Este foarte interesant, sub acest aspect, cazul coloniilor Berezan și Olbia. În general, așa cum am observat în trecut undeva în rîndurile din urmă, specialiștii admit că Olbia ar fi fost întemeiată de milesieni pe la 647/6 î.e.n., pe cînd investigațiile speciale asupra cronologiei celor două așezări arată că de fapt la această dată apăruse colonia Berezan, probabil cu numele de Borysthene în insula (pe atunci, probabil, peninsulă) cu acest nume², iar Olbia a fost întemeiată de coloniștii din Berezan, poate și cu participarea unui nou val de imigranți din Milet, o jumătate de secol mai tîrziu³. În orice caz, e știut că din a doua jumătate a sec. VI î.e.n. așezarea Berezan este înglobată în comunitatea polisului Olbiei. După părerea unor istorici, acest scenariu ar fi fost realizat, cam în aceeași vreme, și la Tyras, unde colonia ar fi fost transferată de pe insula semilegendară 'Οφιούσσα⁴. S-ar putea ca și așezarea greacă puțin cunoscută Orgame de lîngă delta Dunării, pe malul lacului Razelm, deci cea mai apropiată de

1 J. Hind, *Megarian Colonisation in the Western Half of the Black Sea (Sister-and Daughter-Cities of Herakleia)*, GrCl, 1998, p. 151 și urm.

2 K. K. Marčenko, *Grečeskoe poselenie na ostrove Berezan*, АГСП, p. 33. Această părere nu are o susținere unanimă: vezi *The Cambridge Ancient History*, 2nd ed., vol. 3, part 3, ed. J. Boardman, 1982, p. 125.

3 B. F. Gaidukevič, *Istoria antičnyh gorodov...*, p. 28, 31; S. D. Kryžitskij, V. M. Otreško, *K probleme formirovanja Ol'vijskogo polisa*, în *Ольвия и ее округа*, Kiev, 1986; Iu. G. Vinogradov, *Političeskaja istoria Ol'vijskogo polisa VII-I vv. do n.e. Istorico-epigrafičeskoe issledovanie*, Moscova, 1989, p. 33-34, 66-67; J. Boardman, p. 326-329.

4 M. V. Agbunov, *Zagadki Ponta Evksinskogo (Antičnaja gheografija Severo-Zapadnogo Pričernomorja)*, Moscova, 1985, p. 96-101; Iu. G. Vinogradov, *Polis...*, p. 374.

sudul Basarabiei dintre coloniile vest pontice, să fi fost întemeiată de Histria. Foarte puținele studii actuale referitoare la ea susțin că ar fi fost și ea întemeiată de milesieni¹, dar, deși strict teoretic nu este exclus că ar fi putut să apară pe parcursul colonizărilor ulterioare, numite recolonizări sau colonizări secundare², în fapt însă cercetarea ei arheologică sugerează că mai degrabă ar fi opera unei populații de pe loc. Dovadă este, mai întâi, faptul că a luat naștere la câteva decenii după întemeierea Histriei, tot așa ca și Nikonionul. Săpăturile făcute aici în ultimele decenii au stabilit că cele mai vechi urme ale prezenței grecilor în acest loc vizează cea de-a doua jumătate a sec. VII î.e.n.³ O serie de afinități privind materialele arheologice din cele două așezări pledează și ele în același sens. Dar ceea ce pune cel mai mult la îndoială posibilitatea înființării așezării de către imigranți veniți direct din Milet este faptul că ea are o preistorie indigenă⁴, ceea ce nu poate explica de ce noii veniți s-au așezat peste o populație locală, și nu și-au întemeiat propria lor așezare într-un ținut nelocuit (*έρημος χώρα*), așa cum se practica peste tot la înființarea coloniilor⁵. Și mai trebuie semnalat încă un detaliu important: aproape fără excepție, acestea erau situate lângă o radă sau un estuar, dar neapărat la mare, preferabil pe un loc ridicat, pe o faleză, pe o stîncă, cît mai puțin accesibilă eventualelor atacuri din afară⁶, pe cînd Orgame s-a aflat în hinterland, și încă într-un loc mlăștinos. După toate aparențele, Orgame era o obișnuită așezare din *chóra* Histriei, care avea și populație greacă din această cetate și a ajuns să fie cunoscută drept colonie datorită faptului că numele ei a nimerit într-un text grecesc.

Relațiile coloniilor cu metropolele au fost diferite, variind de la caz la caz. În general, apoiiciile aveau legături mai strînse cu orașele-mamă, dar puteau avea contacte la fel de bune, iar uneori chiar mai strînse, și cu alte cetăți din lumea greacă. Regula valabilă

1 Vezi de ex. M. Mănușcu-Adameșteanu, *Orgame*, AGCBS, 1, pp. 341-388.

2 Vezi *Istoria românilor*, vol. I, București, 2010, p. 571 și urm.

3 M. Mănușcu-Adameșteanu, *Orgame-polis*, Pontica, 25, 1992, p. 65.

4 *Ibidem*.

5 J. Broadman, p. 421 (nota lui P. Alexandrescu).

6 T. V. Blavatskaja, *Zapadnopontijskie goroda v VII-I vv. do n.e.*, Moscova, 1952, p. 19.

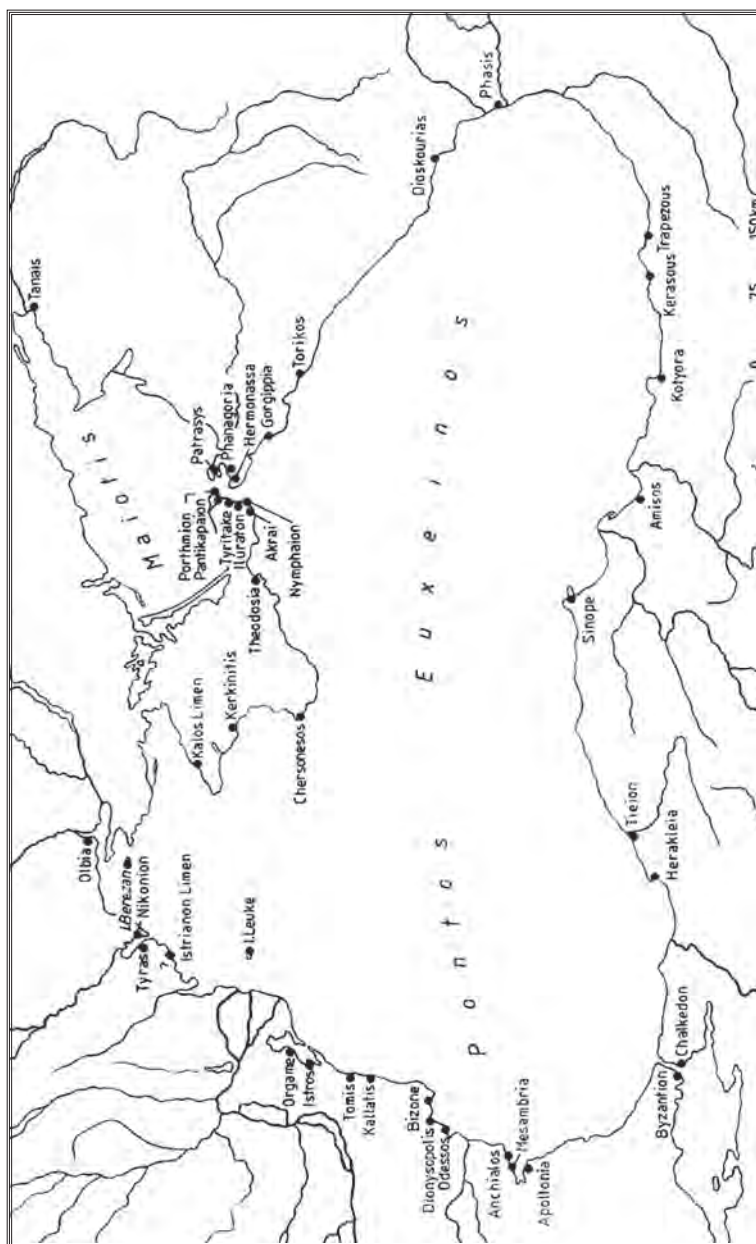

Fig. 2. Coloniile grecești din Marea Neagră.

pentru toate coloniile a fost că, din momentul întemeierii, acestea deveneau orașe-state aparte, independente, avînd statutul politic și toate instituțiile publice pe care le-au cunoscut în patria lor. Excepție de la această regulă făceau doar emporiile, adică factoriile comerciale, create anume pentru a servi metropolele și tocmai de aceea aveau mai degrabă statut de reprezentanțe și de comptuare ale acestora în noile teritorii. Trebuie însă să observăm că aici e vorba de acele emporii care au avut tot timpul acest statut, cu funcții exclusive de simpli agenți comerciali ai polisurilor egeene, nu de cele care, fiind înființate ca emporii, cum a fost de ex. cazul Olbiei¹, ulterior au devenit orașe-state de sine stătătoare. Toate celelalte cetăți elene de pe litoralul pontic și-au păstrat statutul de state independente mai bine de un secol, pînă la apariția imperiului atenian (*ἀρχή*), în a doua jumătate a sec. V î.e.n.

Statutul politic specific al polisului nu admitea în principiu recunoașterea autorității unui factor de putere din afară asupra cetății. Din acest motiv, coloniile pontice nu au urmărit niciodată obiectivul de a se uni și a crea o singură formațiune politică, în pofida faptului că de multe ori interesele lor o cereau, fie sub presiunea barbarilor sau a unor state puternice, ca Atena în sec. V î.e.n.

Pe de altă parte, fiind izolate totuși de orașele-mamă și aflîndu-se o perioadă îndelungată în mijlocul unor populații indigene în general numeroase, cetățile din colonii au avut de suportat o puternică influență din partea acestor populații, care s-a regăsit în toate manifestările culturii și ale modului lor de trai, fără să fie evitată sfera vieții politice și sociale: în religie, artă, construcții, rit funerar, vestimentație, alimentație, în fabricarea uneltelor și armelor, în confecționarea veselei și a podoabelor etc., dar într-o anumită măsură și în peisajul etnosocial al comunităților, iar pe alocuri chiar și în caracterul regimurilor politice. Ba, în anumite perioade, ele au fost nevoite să accepte protecția sau chiar stăpînirea impusă cu forța din partea unor conducători ai populațiilor învecinate, cum a fost cazul regilor traci Teres I, Sytalkes, Seuthes I și Seuthes al II-lea, în

1 V. V. Lapin, *Ekonomičeskaja harakteristika Berezanskogo poselenija*, AI, p. 32.

sec. V î.e.n.¹, sau așa-zisul protectorat al sciților asupra unor orașe ca Histria și Olbia², tratat uneori cu neîncredere³. Mult mai sigură este stabilirea unei dominații a regilor macedoneni asupra cetăților grecești de pe coasta vestică, mai puțin nord-vestică a Mării Negre, cu începere din anul 339 î.e.n., care, abstracție făcând de fiscalitatea excesivă (Diod., XIX, 71, 1), în general pare să fi fost tolerantă, poate cu excepția expediției din 331 î.e.n. a lui Zopyrion, când a asediat Olbia și, după părerea nu foarte sigură a unor cercetători, ar fi distrus cetatea Nikonion. Dar acest fenomen iese oarecum din cadrul relațiilor coloniilor elene cu barbarii. Cît privește, în general, influențele acestora din urmă asupra comunităților grecești din mediul lor, este cunoscut foarte bine că astfel de influențe, oricît de insistente și de îndelungate ar fi fost, nu au avut cum schimba radical caracterul grecesc al coloniilor. Dimpotrivă, impactul civilizației elene asupra populațiilor locale a fost incomparabil mai puternic.

De fapt relațiile cetăților grecești cu populația locală, atît cu cea din teritoriul imediat învecinat, care, de regulă, făcea parte din colonie cu titlul de *chóra* (χώρα) și avea sensul de ținut, spațiu rural, cît și mai ales cu comunitățile etnice din jur – la momentul înființării, cu traccii și cu sciții – au fost diferite, dar în general pașnice. Cercetările arheologice la Berezan au stabilit că aici fortificații nu au existat⁴, iar pînă în sec. V î.e.n. acestea nu au putut fi constatate nici la Olbia⁵, cînd sînt semnalate de Herodot (IV, 78), și nici în cetățile

1 *Istoria românilor*, p. 467-469; T. V. Blavatskaja, p. 55-58, 72-73; G. R. Tsetskhladze, *Greek Colonisation...*, p. 67.

2 K. K. Marčenko, *K voprosu o protektorate skifov v Severo-Zapadnom Pričernomorje V v. do n.e.*, ИАВ, 7, 1993; O. N. Meľnikov, *K ghipoteze o skišskom protektorate...*, ДООСЦИ, 2002; N. B. Čurekova, *K probleme ustanovlenija skišskogo protektorata i tiraničeskogo režima v Ol'vii (V v. do n.e.)*, МОБЧМ, 2002; T. D. Zlatkovskaja, *Vozniknovenie gosudarstva u frakijscev v VII-V vv. do n.e.*, Moscova, 1971, p. 210 și urm.; Iu. G. Vinogradov, *Polis v Severnom Pričernomorje*, p. 403-404; idem, *Političeskaja istoria Ol'vijskogo polisa...*, p. 90- 94, 104, 202-203.

3 *Istoria românilor*, p. 619 (Dar pentru perioada tîrzie, fenomenul protectoratului este considerat o „adevădată constantă a politicii externe a orașelor grecești de pe coasta vest-pontică”, p. 635); V. Cojocaru, *Despre așa-numitul „protectorat” scitic asupra orașelor-grecești nord-vest pontice*, Peuce, s.n., 3-4, 2005/6, p. 109-120.

4 Iu. G. Vinogradov, *Polis...*, p. 371; C. E. Grinevič, *K voprosu ob ekonomike arhaičeskoj Ol'vii*, АГ, p. 51-54.

5 M. B. Skrižinskaja, *Budni i prazdniki Ol'vii v VI-I vv. do n.e.*, Sankt Petersburg, 2000, p. 20-21; S. B. Bujskih, *Nekotorye voprosy prostranstvenno-strukturnogo razvitija Ol'vijskoj hory (VI-II vv. do n.e.)*, in *Ольвия и ее округа*, Kiev, 1986, p. 21.

bosporane¹. Ziduri de apărare către teritoriile rurale nu au fost găsite nici la Histria, în orice caz, acestea nu au existat pînă în sec. V î.e.n.², deși după unele cercetări, aici fortificațiile ar fi apărut cel mai tîrziu pe la mijlocul sec. VI î.e.n., fiind pe atunci din chirpici de pămînt și doar spre anul 500 î.e.n. a fost ridicat un zid din piatră³. Totuși în această privință lucrurile nu par a fi destul de limpezi. Resturile zidurilor de apărare din Histria și Callatis, care s-au păstrat și au putut fi cercetate sistematic, nu sînt mai vechi de sec. IV î.e.n.⁴, și de fapt aceasta pare să fie o situație caracterisită și pentru alte spații populate de greci – chiar în Atica sistemele de fortificații nu apar mai devreme de sec. VI-IV î.e.n.

Din astfel de constatări, istoricii au tras concluzia că, cel puțin în momentul întemeierii coloniilor, în multe cazuri și un secol-două după aceea, relațiile dintre coloniști și populația locală au fost pașnice⁵. Și de vreme ce aproape toate cetățile pontice erau colonii ale Miletului, a fost firesc să se caute explicația acestor atitudini, întîi de toate, în comportamentul coloniștilor milesieni, așa cum face P. Alexandrescu, care opinează cu multă convingere că o astfel de atitudine s-a născut din experiența Miletului de colaborare îndelungată cu cele mai diferite popoare și regimuri politice, care s-au manifestat în spațiul anatolian. Această experiență a dat naștere unei „anumite sulețe și dibăcii în raporturile politice și diplomatice”, de aceea, odată stabiliți pe țărmurile Pontului, milesienii au fost „dispuși mai degrabă către înțelegeri pașnice și contractuale decît către luarea

1 V. F. Gaidukevič, p. 95 și urm.; Iu. G. Vinogradov, p. 372.

2 E. Condurachi, *Histria*, ed. a 2-a, București, 1961, p. 9.

3 M. Coja, *Les fortifications grecques dans les colonies de la côte ouest du Pont Euxin*, în *La fortification dans l'histoire le monde grec*, ed. P. Leriche & H. Treziny, Paris, 1986, p. 95-103; R. Florescu, I. Miclea, *Histria*, București, 1989, p. 19.

4 C. Preda, A. Doicescu, *Zidul de apărare din epoca elenistică*, în *Histria II*, București, 1966, p. 316-317.

5 V. F. Gaidukevič, p. 41 ș.a.; G. R. Tsetskhladze, *Greek Colonisation...*, p. 67; Iu. G. Vinogradov, p. 373. Vezi asupra acestui fenomen studiile mai noi: K. K. Marčenko, *K probleme greko-varvarskih kontaktov v Severo-Zapadnom Pričernomorje V-IV vv. do n.e. (Sel'skie poselenia Nižnego Pobužja)*, SP, 2, 2010, p. 145-172; S. B. Bujskih, *K probleme greko-varvarskih kontaktov v Nižnem Pobužje arhaičeskogo vremeni*, CCPIK, 14, 2007, p. 110-125; S. Solovyov, *Borysthenes and Olbia: Greeks and Natives Interactions on the Initial Stage of Colonisation*, AGC, p. 89-102.

cu forța în stăpînire a ținuturilor colonizate”¹. De fapt predispoziția grecilor pentru relații prietenești și de colaborare cu autohtonii trebuie văzută mult mai larg. Vorba e că încă de la începuturile sale societatea greacă a fost foarte deschisă pentru contacte cu străinii. Fiind ei înșiși veniți în sudul Peninsulei Balcanice, pe insulele și pe țărmurile Mării Egee dinspre nord, din imensul spațiu cuprins între Carpați și Ural, în care s-a zămislit trunchiul popoarelor indoeuropene, odată stabiliți în patria lor istorică, grecii au primit cu brațele deschise pe orientalii care au jucat, conform tradiției, un rol mare în organizarea timpurie a societății elene. Astfel, egiptenii Kekrops și Danaos s-au ocupat de organizarea Atenei și a Argosului, frigianul Pelops a avut treabă multă în Pelopones, fenicianul Cadmos s-a ocupat cu întemeierea Tebei și tot el, după spusele lui Herodot (V, 58), a dăruit grecilor alfabetul, împreună cu multe științe și arte. Poate încă mai important, decît aceste păreri subiective și mărturii legendare, a fost acel factor obiectiv, care l-a constituit nevoia colaborării și care a făcut ca grecii să fie în general primiți cu destulă îngăduință în mediul autohton, nu doar la înființarea coloniilor, ci și mai tîrziu, cînd din colonii ei au pătruns în adîncul teritoriului, unii din ei stabilindu-se pentru totdeauna acolo, cum demonstrează foarte bine materialul arheologic, epigrafic și numismatic, descoperit la Pisitros, Vetren, Belovo, Parvenetz și în alte locuri din Tracia², dar și în numeroase locuri din nordul Dunării și al Mării Negre. În afară de lipsa unei rezistențe serioase a localnicilor la înființarea coloniilor, au mai existat și acorduri mutuale, stabilite în baza unor tratative dintre cele două părți. Unele din aceste înțelegeri erau întărite probabil prin căsătorii dinastice, așa cum a fost cea a regelui scit Ariapeithes cu o grecoaică din Histria, despre care aflăm de la Herodot (IV, 80). Dar evident că nu au lipsit nici ciocnirile violente ale coloniștilor cu autohtonii, sau mai degrabă, așa cum se susține în unele cercetări³, între apoikii și triburile nomade ale sciților, în momentul acostării imigrațiilor la locurile alese, și în special mai

1 J. Broadman, p. 421 (*nota lui P. Alexandrescu*). Vezi și *Istoria românilor*, p. 619.

2 J. Bouzek, L. Domaradzka, V. Taneva, *Interrelations between thracians and greeks in inner Thrace during the classical period*, TCW, II, p. 177-181.

3 K. K. Marčenko, *Greki i varvary Severo-Zapadnogo Pričernomorja skišsoj epohi*, ГБЦИСЭ, p. 97 și urm.

pe urmă, când între cei doi factori, coloniști și barbari, s-au ivit mari divergențe de ordin economic și politic, fie ca urmare a apariției unor constrângeri pentru localnici din partea coloniilor care se întăriseră foarte mult, fie generate de tendințele unor puternici conducători tribali de a-și instaura protectoratul asupra polisurilor sau din cauza atacurilor de jaf ale barbarilor asupra acestor cetăți. Cît privește relațiile cetăților cu teritoriile lor rurale (*χώρα*), acestea arareori au fost încordate, deoarece împreună constituiau un singur polis, și asta cu atît mai mult cu cît în așezările rustice era o populație amestecată de localnici și de greci, de fapt mai mult „barbari contaminați de elenism”, numiți *μιξέλλῆνες*.

Victoria grecilor balcanici asupra perșilor, în prima jumătate a sec. V. e.n., urmată de eliberarea orașelor elene din Asia Mică de sub dominație persană în urmă păcii lui Callias (449), a adus schimbări esențiale în viața cetăților grecești de pe litoralul Mării Negre, care s-au produs însă într-o manieră cu totul paradoxală. Cît timp orașele-state grecești din bazinul Mării Egee, din Propontida, de la Hellespont și de pe litoralul sudic al Mării Negre, tot așa ca și toată Tracia, se aflau, dacă nu întotdeauna sub directă dominație persană, atunci cel puțin sub influența mereu amenințătoare a Ahemenizilor, coloniile elene de pe țărmurile pontice aveau statut real de cetăți libere. Schimbarea însă a raportului de forțe în aceste teritorii în favoarea grecilor s-a soldat cu dispariția independenței politice a coloniilor pontice. Înființarea Ligii de la Delos, care a pus începutul imperiului militar-maritim al Atenei, a făcut din toate cetățile-membre ale acesteia să se recunoască subiecte supuse statului atenian. Din acest moment, Miletul își pierde influența sa în Marea Neagră, cedînd locul Atenei¹. Expediția conducătorului statului atenian, Pericle, în Marea Neagră, pe la 439 sau 437 î.e.n., în orice caz, nu mai devreme de 440 î.e.n.², despre care aflăm de la Plutarh (*Per.* 20), apoi cea din anul 424 î.e.n. a lui Lamachos, au urmărit tocmai să asigure supunerea necondiționată față de Atena

1 V. B. Gorman, p. 215-243.

2 I. B. Brașinskij, *Afiny i Severnoe Pričernomorje v VI-II vv. do n.e.*, Moscova, 1963, p. 56-57.

a coloniilor de aici. Histria, Tyras, Olbia, împreună cu alte câteva polisuri pontice, sînt forțate să intre în uniunea maritimă ateniană¹. Dacă va fi fost așa (vezi *infra*), din acest moment, cetățile pontice nu mai aveau libertate nici măcar în activitatea lor economică, fiindu-le impusă mai ales sarcina de aprovizionare a Greciei, și în primul rînd, a Atenei cu pîine, forțîndu-le ca și celelalte fluxuri de mărfuri pentru export să le orienteze în aceeași direcție. Orice încercare de nesupunere era înăbușită cu cruzime².

Înfrîngerea Atenei în Războiul peloponeziac (404 î.e.n.) a descătușat coloniile pontice, făcîndu-le să-și recapete libertatea. Miletul își restabilește parțial și pentru o vreme autoritatea în bazinul Mării Negre. Fără să mai dispună de puterea de altădată, Atena va rămîne totuși, dintre polisurile egeene, cea mai influentă în cetățile pontice, datorită rolului cu totul deosebit al cerealelor de aici, și în special din regatul Bosporului, pentru traiul cetățenilor ei. Aceste cetăți aveau să devină complet libere abia în epoca elenistică, după marea epopee asiatică a lui Alexandru cel Mare; dispariția prematură a acestuia le-a scutit de o nouă tutelă, care ar fi fost bineînțeles mult mai apăsătoare. În noua epocă, metropola milesiană continuă să întrețină relații bune cu coloniile sale pontice, reînnoind, între altele, tratatele de isopolitie cu unele din ele. Aceasta a fost perioada de maximă dezvoltare a lumii elene din bazinul pontic. Instaurarea stăpînirii romane pe litoralul vestic al Mării Negre și cuprinderea țărmlui nord-vestic al acestei mări în sfera de influență a Romei practic au lichidat micile state independente grecești din aceste teritorii, iar intensificarea, în timpul Imperiului roman, a presiunii barbare în vecinătatea frontierei sale nord-estice avea să ducă la dispariția lor.

1 *Ibidem*, p. 60-64.

2 *Istoria românilor*, p. 620-622; T. V. Blavatskaja, p. 67-75; V. D. Blavatskij, *Antičnyj gorod*, AI, p. 12-15.

Capitolul I

Colonia greacă Tyras

Colonia greacă Tyras a fost singurul oraș-stat antic de pe teritoriul Basarabiei, de aceea este firesc să-i acordăm cea mai mare atenție. Dar interesul nostru pentru această cetate antică este determinat nu atât de faptul că ea este singura așezare de acest fel din spațiul pruto-nistrean, ci pentru că a fost acel factor care a contribuit cel mai mult la pătrunderea civilizației elene în mediul getic de aici și la modelarea, prin acest impact, a modului de trai și a culturii getodacilor. Bineînțeles că la această operă și-au adus contribuția și cetățile grecești învecinate, Nikonion, de pe malul stîng al limanului Nistrului, Histria, din dreapta Dunării de Jos, și Olbia, din extremitatea sud-estică a Transnistriei, în locul de revărsare a Bugului de Sud în Marea Neagră, dar Tyras a avut rolul cel mai important.

1. Contextul istorico-geografic, izvoarele istorice și starea cercetării temei

Istoria cetății Tyras este de dată recentă. Pînă la apariția, în 1985, a monografiei lui P. O. Karișkovskij și I. B. Kleiman *Orașul antic Tyras*, la care voi zăbovi la locul corespunzător mai încolo, puțina informație despre ea era împrăștiată într-o serie de articole, recenzii, dări de seamă asupra săpăturilor arheologice, publicații numismatice și epigrafice, aproape întotdeauna lapidare, în baza cărora închipuirea unei idei de ansamblu despre trecutul ei era destul de anevoioasă.

Înainte însă de a trece la cercetarea istoriei Tyrasului, ar fi bine mai întîi să aruncăm o privire scurtă asupra spațiului în care era amplasată

această cetate, fiind vizată în acest caz extremitatea sudică a Basarabiei, mai bine zis, fișa de litoral dintre limanul Nistrului și delta Dunării. Nu este o sarcină ușoară reproducerea înfățișării acestui teritoriu, și în special semnalarea așezărilor umane din perioada colonizărilor grecești, și asta cu atât mai mult cu cât de atunci și pînă în zilele noastre configurația țărmului Mării Negre a suferit schimbări mari¹. Totuși cercetarea atentă a textelor antice referitoare la aceste locuri au dat la iveală lucruri cît se poate de interesante. Este vorba, în special, de observațiile făcute de A. V. Agbunov, care a studiat cu acribie multă vreme geografia antică a litoralului nord-vest pontic. Ar fi riscant să fie luate ca fiind întru totul convingătoare aceste observații, dar în niciun caz nu pot fi ignorate. Eu nu voi dubla și nici nu voi verifica munca făcută de el, mulțumindu-mă să reproduc succint descrierea pe care o face spațiului amintit. Astfel, făcînd trimitere la o frază din *Periplul Pontului Euxin* (*Περίπλους του Ευξείνου Πόντου*), atribuit lui Arrianus, pe care o verifică cu unele date din Strabon (VII, 3, 15), raportîndu-le apoi la locul presupus de aceste surse, cercetătorul ajunge la concluzia că pe vremea acestor autori (sec. I î.e.n. – sec. I-II e.n.) pe malul lacului Sasîc, în apropiere de delta Dunării, se afla o așezare ce se numea Antiphiles. Probabil că nu era o localitate foarte mare, de vreme ce este numită pur și simplu loc, punct, dar nici nu este de neglijat odată ce a fost semnalată de rînd cu cetăți foarte cunoscute. Cercetările arheologice pe malurile lacului nu au dat niciun material care ar fi putut confirma existența pe acest loc a unei așezări antice. Agbunov presupune că aceasta s-ar fi aflat lîngă satul actual Glubokoe, pe malul vestic al lacului, dar că procesele abrazive ar fi distrus vechiul mal al lacului astfel că așezarea s-ar putea afla sub apă². Dintr-o scurtă referire a lui Claudius Ptolemeu (III, 10, 70) la un „oraș” numit Harpis (*Ἄρπις πόλις*), care va fi fost

1 I. Iatsko, *Etapy razvitiija severo-zapadnogo poberežja Čiornogo morea meždu del'tami Dunaia i Dnepra*, în *Труды совещания по динамике берегов морей и океанов*, т. I, Odesa, 1959, p. 215-219; G. A. Dzis-Raiko, *O nekotoryh itogah razvedki levoberežja nizovjev Dnestra i Dnestrovskogo limana*, КСООГАМ, 1963, p. 40-50.

2 M. V. Agbunov, *Antičnaja gheoghrafia Severnogo Pričernomorja*, Moscova, 1992, p. 131-132.

mai degrabă un sat sumar amenajat și întărit, o cetate primitivă¹, cu indicarea coordonatelor amplasării lui, ar reieși că acesta s-ar fi aflat pe malul lacului Burnas, chiar lângă mare. Urmează, în aceeași direcție, adică spre Tyras, „orașul” Kremniski, menționat în scrierile câtorva autori antici – Arrianus, Plinius cel Bătrîn și Artemidor –, cu localizare diferită; comparînd aceste mențiuni, Agbunov îl plasează puțin mai la est de Harpis, pe malul estic al Burnasului. În altă parte el observă că în fața promontoriului lacului Burnas, la adîncimea de 3-5 m, au fost găsite resturi ale unei așezări antice, distruse de mare. Printre acestea se aflau cioburi de amfore și de ceramică lucrată cu mîna, fragmente de plăci de marmură, care, opinează cercetătorul, „trebuie de presupus că sînt legate de Kremniski”². Puțin mai spre răsărit de Kremniski, pornind de la o referire sumară a lui Pliniu (IV, 82), el plasează „orașul” Epolius.

Cele mai multe așezări sînt semnalate în zona revărsării Nistrului în mare. Înainte însă de a le enumera, Agbunov atenționează asupra faptului că de multe ori relațiile autorilor antici despre aceste așezări se arată contradictorii și mai ales nu se potrivesc cu geografia actuală a zonei respective. În realitate, explică el, sursele nu sînt contradictorii, ci aparenta nepotrivire este provocată de fapt de schimbarea, pe parcursul ultimelor două mii de ani, a configurației acestui teritoriu și în primul rînd a cursului rîului Nistru. Între altele, susține el, în antichitate limanul rîului nu exista, ci în locul lui se aflau două brațe, între care era situată o insulă mare. Brațul din dreapta se găsea mult mai la vest, cam pe unde se află astăzi s. Primorskoe, dar în sec. IV-III î.e.n. acesta s-ar fi deplasat cu douăzeci de kilomertri spre răsărit, lângă s. Zatoka. Drept urmare a ridicării nivelului mării, delta a fost

1 Această confuzie își are originea în tratarea literală a noțiunii grecești *πόλις*, care are mai multe nuanțe (cetate, stat, oraș, pur și simplu așezare umană etc.). Așa cum s-a stabilit de mai multă vreme în studiile de specialitate (E. Kirsten, *Die griechische Polis als historisch-geographisches Problem des Mittelmeerraumes*, Bonn, 1956, p. 92 și urm.), aici și în majoritatea cazurilor menționate în continuare este vorba de așezări de tip rural, un fel de „polis primitiv”, „protopolis” (v. Iu. V. Andreev, *Rannegrečeskij polis: gomerovskij period*, Leningrad, 1976, p. 28), fapt cu atît mai evident, cu cît despre toate acestea, în afară de numele lor, nu se cunoaște nimic mai mult.

2 M. V. Agbunov, *Antičnaja lotsija Čiornogo morea*, Moscova, 1987 [От Борисфена к Истру].

inundată de ape, insula a dispărut, iar în locul ei a apărut limanul actual¹. După ce face aceste lămuriri, Agbunov trece la descrierea zonei din jurul limanului nistrean. Primul obiectiv menționat de astă dată este așa-zisul turn al lui Neoptolemos, pe care, luînd în calcul datele autorilor antici, și în primul rînd periplul lui Arrianus, precum și investigațiile făcute de diferiți cercetători în ultimele cîteva sute de ani², istoricul îl plasează în dreapta locului unde în antichitate se revărsa în mare brațul vestic al Tyrasului, pe un platou ce se ridica deasupra malului mării și a zonei din jur, în apropierea s. Primorskoe, întrucît turnul avea funcții de far pentru navele din largul mării. Nici rămășițele acestui obiect nu au fost găsite, cauza fiind aceeași: înaintarea apelor mării spre uscat cu cel puțin 1 km³. I s-a dat numele lui *Νεοπτόλεμος* probabil în legătură cu faptul că în apropiere, pe insula Leuke, se afla sanctuarul panelenic al lui Achille, tatăl său. Următorul obiectiv este satul Hermonaktos, care, în conformitate cu datele furnizate de Strabon și Ptolemeu, este localizat în vecinătatea turnului lui Neoptolemos și identificat de arheologi cu așezarea din sec. IV-III î.e.n. de pe malul lacului Budaki, lîngă s. Kosovka. Nu se știe însă de unde s-a luat numele Hermonaktos⁴. Pe malul stîng al limanului, adică al brațului estic din antichitate al rîului, a fost identificată amplasarea „orașului” Physke, menționat de Ptolemeu. După unele aprecieri, acesta s-ar fi aflat pe locul horodiștei de mai tîrziu Karolina-Bugaz. Mai sus de Physke, autorii antici au indicat un alt oraș, de astă dată o adevărată cetate greacă, numită Nikonion. Locul acesteia a fost stabilit în mod sigur relativ recent prin săpături arheologice lîngă marginea nord-vestică a actualului sat Roxolani. Ea era așezată pe malul înalt al brațului stîng al Nistrului, dar o parte era situată pe terasa ce cobora spre rîu și aceasta a dispărut în apa limanului care s-a format în urma înaintării mării spre uscat. Momentul cel mai interesant al acestei descrieri este povestea plină de

1 Idem, *Antičnaja gheoghrafia...*, p. 134-135. Vezi și I. Iatsko, p. 215-219.

2 M. V. Agbunov, *Zagadki Ponta Evksinskogo*, p. 51-68.

3 Idem, *K voprosu o lokalizatsii bašni Neoptolema i Ghermonaktovoj derevni*, ВДИ, 1, 1978, p. 116-122.

4 A. E. Maliukevič, *K voprosu o lokalizatsii Ghermonaktovoj derevni*, în Мир Ольвии, ed. S. B. Bujskih, Kiev, 1996, p. 142-147.

neprevăzut și de suspans a enigmaticei cetăți antice Ophiussa, legată foarte strâns, cum vom vedea, de istoria polisului Tyras. Dintr-o mărturie lapidară a lui Pseudo-Skylax aflăm că această așezare se afla în aceeași zonă cu cetățile Tyras și Nikonion, iar Strabon spune clar că se găsea pe partea opusă a râului (adică a brațului estic) față de Nikonion (VII, 3, 16), pe când Plinius știa că Tyras a apărut pe locul unde mai devreme fusese Ophiussa (IV, 82). S-a discutat foarte mult despre ea, căutându-se diferite locuri unde ar putea fi amplasată. În vremea de la urmă, pare să fie acreditată ipoteza mai veche, reconfirmată prin cercetări mai noi, ca cele ale lui Agbunov, după care Ophiussa s-ar fi aflat pe insula cuprinsă în antichitate între cele două brațe ale Nistrului¹. În timp ce unii specialiști acceptă această părere² alții dimpotrivă, fie o resping, fie o admit cu destule rezerve³. Chestiunea Ophiussei este strâns legată de un alt obiectiv din această zonă, numit „insula tirageților”; acestea se întâlnesc împreună în fragmentul menționat mai sus din opera lui Plinius. La fel ca celelalte subiecte, și acesta a fost discutat mult timp în contradictoriu, dar pentru unii cercetători, ca Agbunov, nu încapе îndoială că e vorba de pământul care în antichitate era cuprins între cele două brațe ale râului. Săpăturile arheologice în limanul Nistrului au constatat resturile a patru așezări din sec. IV-III î.e.n. care se află la fundul mării la o adâncime de 3-4 m⁴. În sfârșit, referirile autorilor antici la cetatea greacă Tyras sînt relativ numeroase, dar lapidare. Prima e o informație pe care o aflăm la Pseudo-Skymnos, apoi acest nume îl vom întâlni la Arrianus, Strabon, Plinius, Pomponius Mella, Stephan Bizantinul (Στρέφᾶνος ὁ Βυζάντιος, sec. VI e.n.) ș.a. Voi reveni la acestea și la alte mențiuni mai încolo, cînd voi vorbi despre sursele ce stau la baza studierii istoriei acestei cetăți. Trebuie să reținem însă aici că niciuna din aceste surse nu arată destul de clar locul unde se afla cetatea antică. Lipsa de claritate a rezultat și din unele mențiuni

1 M. V. Agbunov, *O suščestvovanii i mestopoloženii goroda Ofiusy*, ПГКБП, p. 74-75; idem, V. Agbunov, *Antičnaja gheografija...*, p. 140-141; idem, *Zagadki...*, p. 96, 98.

2 Iu. G. Vinogradov, *Političeskaja istoria Ol'vijskogo polisa...*, p. 374;

3 P. O. Karyškovskij, I. B. Klejman, *Drevnij gorod Tira*, p.17; J. Broadman, p. 325-326.

4 M. V. Agbunov, *Zagadki...*, p. 85-86.

care provoacă confuzie, de ex. că Ophiussa și Tyras ar fi fost de fapt aceeași așezare, apoi faptul că numele Tyras îl avea și cetatea, și râul pe care aceasta era situată. Cercetarea textelor antice, coroborată cu investigațiile arheologice, numismatice și paleogeografice, au condus la concluzia, împărtășită astăzi de majoritatea specialiștilor, că orașul Tyras a fost situat pe malul drept al brațului vestic al râului Nistru, pe un promontoriu înalt, format de cotitura acestui braț. Probabil, la fel ca în cazul cetății Nikonion, partea de jos a orașului, împreună cu construcțiile portuare, a fost înghițată de apele mării.

Majoritatea datelor referitoare la geografia antică a litoralului pontic al Basarabiei și a limanului Nistrului, și în special cu privire la așezările din acest teritoriu, mai cu seamă relativ la localitățile mici, aproape necunoscute, dintre Dunăre și Nistru, menționate lapidar în unele texte antice, nu sînt suficient de sigure pentru a trage concluzii definitive privind autenticitatea și deci relevanța lor științifică. De ex., relatarea lui Ptolemeu despre „orașul” Harpis (*Ἄρπις πολις*) a fost în general înțeleasă și se pare că mai este, cel puțin de unii istorici, ca o referire sigură la un oraș al carpilor din sudul Basarabiei¹, deci ar fi vizată o așezare getică cu acest nume și o comunitate a acestora, după cum au înțeles fenomenul și alcătuitoarii unor hărți din zilele noastre². Dar nici această interpretare nu este sigură. Totuși, odată ce unele texte antice, recunoscute ca fiind de mare valoare științifică în calitate de surse istorice, menționează, și încă în mod repetat, o serie de toponime înșirate pe coasta maritimă a Basarabiei, este evident că această informație nu poate fi ignorată. Alta e cum este ea interpretată, iar în această privință sîntem îndreptățiți să așteptăm studii noi. Cercetările arheologice în locurile în care se presupune că s-ar afla așezările încă necunoscute, menționate mai sus, ar putea lămuri – bineînțeles, parțial – această chestiune, și în ultima vreme unele rezultate deja au fost obținute³. Deocamdată, cred că trebuie admisă părerea cumpănită a lui S. B. Ohotnikov, după

1 V. Pârvan, *Getica. O protoistorie a Daciei*, ed. îngrijită, note, comentarii și postfață de Radu Florescu, București, 1982, p. 239.

2 *Atlas pentru istoria României*, București, 1983, p. 10.

3 S. B. Okhotnikov, *The Chorai...*, p. 81.

care toate așezările din zona Nistrului de Jos, cu excepția cetăților Tyras și Nikonion – și ar mai trebui să ne gândim și la cele de pe tot litoralul maritim basarabean și transnistrean, fără Olbia – nu pot fi considerate polisuri, drept care trebuie desemnate cu termenul de *χωρίον*, adică sat¹.

Trecînd, în sfîrșit, la examinarea sistematică a istoriei coloniei grecești Tyras, va trebui să încercăm să aflăm, mai întîi, de ce informație dispunem: ce surse stau la baza cercetării ei, cît sînt ele de relevante, adică dacă pot oferi o imagine completă asupra acestui fenomen, cît de mult au avansat investigațiile arheologice la locul unde s-a aflat cetatea antică și, în final, care e starea actuală a istoriei științifice a uneia dintre principalele cetăți milesiene de pe litoralul nord-vestic al Mării Negre.

a. Tyras în textele antice

Așa cum am observat mai sus, grecii din polisurile egeene au vizitat litoralul vestic, nord-vestic și nordic al Pontului cu mult înainte de declanșarea colonizării. Din păcate însă informația în această privință ține mai degrabă de referiri indirecte decît de mențiuni sigure. Primele date despre spațiul respectiv sînt cele pe care le găsim în *Istoriile* lui Herodot și care se referă cu precădere la condițiile naturale și la populațiile de aici. De vreme ce, în viziunea lui, riul Istros despărțea Tracia de Sciția, asta înseamnă că cetatea Tyras era amplasată în teritoriul stăpînit de sciți. Din acest motiv, dar și pentru că el nu avea știre de structura etnică a spațiului cuprins între Istros și partea sudică a Transnistriei, fiind convins că aici trăiau doar variate comunități scitice, în opera sa nu se spune nimic despre geții care, evident, constituiau majoritatea populației de pe aceste pămînturi. Ceea ce a putut el semnala imediat, ca grec, era faptul că triburile scitice aflate mai aproape de mare, ca de ex. callipizii, erau în bună măsură elenizate (IV, 17), și că pe aceștia, ca și pe alizoni, el îi numește sciți-agricultori. De aici deducem că pe o arie extinsă în zona Nistrului de Jos se afla o numeroasă populație sedentară care practica agricultura și era familiarizată cu cultura greacă. Știind însă

1 *Ibidem*, p. 82.

că încă pînă la apariția sciților în nordul Mării Negre, tracia locuiau nu doar în spațiul pruto-nistrean, ci erau răspîndiți pe un teritoriu foarte întins la est de Nistru, ajungînd pînă la Nipru, este normal să presupunem că între Dunăre și Bug cel puțin o parte a sciților-agricultori, menționați de Herodot, erau de fapt geți. Cît privește informația părintelui istoriei despre cetatea Tyras și despre populația de aici, aceasta se reduce la o mențiune destul de scurtă, în care, vorbind despre rîul cu acest nume, evocat în mai multe locuri din cartea sa (IV, 11, 47, 51, 52, 82), el observă că „la gura acestui rîu trăiesc greci care se numesc tirasieni” = *ἐπι δὲ τῷ στόματι αὐτοῦ κατοίκηνται Ἕλληνες οἱ Τυρίται καλέονται* (IV, 51). Specialiștii au întors această frază pe toate fețele pentru a se dumiri cine puteau fi acești tirasieni. Reieșind din faptul că istoricul nu numește nici cetatea Tyras, în calitate de stat și de comunitate etnopolitică, și nici etnonimul populației de aici, proiectînd, se vede, numele rîului asupra populației, unii cercetători au tras concluzia că fraza respectivă îi avea în vedere pe locuitorii așezărilor rurale din partea de jos a rîului¹. Întrucît, așa cum știm, în zona Nistrului de Jos și pe o arie mult mai largă în jur trăiau geți, pe care sursele de mai tîrziu îi vor numi tirageți, am fi tentați să credem că tirasienii lui Herodot erau anume aceștia. Însă în *Istoriile* lui tirageții nu sînt menționați, ceea ce pare curios, de vreme ce e sigur că informatorii săi din Olbia învecinată, unde se zice că el ar fi fost, aveau bună știință de acest fapt. Ba mai mult, dintr-un anume loc al operei sale (IV, 11), acolo unde pare să spună că a văzut necropola regilor cimerieni (*καί σφρων ἔτι δηλός ἐστι ὁ τάφος*), ar reieși că a fost el însuși la Tyras. Dar odată ce zice că tirasienii erau greci, iar pe de altă parte nu putea fi tot atît de sigur în privința apartenenței etnice a populației rurale din vecinătatea cetății, e în afara oricărei îndoieli că prin numele de tirasieni el îi desemna anume pe grecii din acest oraș.

O informație puțin mai consistentă, și totuși foarte modestă, despre cetatea Tyras și teritoriul învecinat de o parte și de alta a Nistrului datează din perioada elenistică, fiind vorba aproape întotdeauna de

1 A. I. Dovatur, D. P. Kallistov, *Narody našej strany v „Istoriî” Gherodota*, Moscova, 1982, p. 278.

o categorie specială de scrieri ale autorilor antici, numite periple, de la grecescul *περίπλους*, care are sensul de călătorie lungă pe mare. Unul dintre primele texte de acest fel este acela atribuit lui Skylax din Caryanda, care însă a trăit cu două secole mai devreme decât data apariției, probabil în Atena, a lucrării respective (cca mijlocul sec. IV î.e.n.), de aceea autorului necunoscut i s-a spus Pseudo-Skylax. În textul acestuia se află și o foarte scurtă descriere a Nistrului de Jos, în care sînt menționate râul Tyras și „polisurile” Nikonion și Ophiussa. O altă scriere, la care m-am referit deja în câteva rînduri și care a fost atribuită pe nedrept geografului Skymnos din Chios (sec. II î.e.n.), dar care de fapt a fost scrisă în sec. III î.e.n. de către Demetrios din Callatis, relatează despre rolul râului Tyras în comerțul cu Grecia și de asemenea menționează cetatea cu același nume de aici, precizînd că aceasta a fost întemeiată de milesieni.

Mai multe lucruri aflăm din periplusul cunoscutului istoric greco-roman din sec. II e.n., Arrianus, printre acestea fiind așezările menționate mai sus dintre Dunăre și Nistru, apoi alte cîteva dintre Nistru și Bug. În textul său, extrem de bine documentat relativ la tot spațiul pontic, orașul Tyras nu este numit expres, dar întrucît în el se întîlnesc mai multe date privind geografia litoralului pontic de la Dunăre pînă la Nipru și mai departe spre est, fiind indicată chiar și distanța dintre punctele geografice menționate, este evident că el avea știre de această cetate greacă, ceea ce le dă dreptate acelor istorici care consideră că la Arrianus numele Tyras înseamnă în aceiași timp râul și cetatea cu acest nume¹. Deși a fost un istoric din epoca romană, Arrianus reprezintă totuși istoriografia greacă, deoarece a fost grec, a trăit în mediul elen și relatează despre realități din lumea greacă, între care și cele referitoare la coloniile grecești din Marea Neagră din sec. IV-III î.e.n.

Una din sursele cele mai importante care îi vizează pe grecii din zona pontică este *Geografia* lui Strabon. Nu voi zăbovi la caracterul și structura acestei opere fundamentale a istoriografiei antice și la toate sursele pe care autorul ei le-a folosit pentru a o realiza. Voi observa însă

1 P. O. Karyșkovskij, I. B. Klejman, p. 9.

că dincolo de faptul că aceasta conține numeroase date utile despre locurile și populațiile din zona Nistrului și din teritoriile învecinate, ca de ex. referirile la „pustiul getic”, la localitățile și limanurile din sudul Basarabiei, la tirageți, sarmați, bastarni, la Istria și insula lui Achille, la Olbia și Borysthene etc., etc., ea enumeră așezările de pe Nistrul de Jos, între care Nikonion și Ophiussa, arătând și distanța dintre acestea sau dintre ele și anumite puncte geografice, de ex. gura râului. La fel ca Arrianus, Strabon nu numește orașul Tyras, dar cercetătorii textului său au putut stabili că numele Ophiussa sau termenul „oraș”, utilizat în mod obișnuit de populația de aici, în locul numelui Tyras, înseamnă anume cetatea greacă cu acest nume¹. Strabon va fi socotit, probabil, că odată ce râul și orașul aveau aceeași denumire, era inutil să precizeze de fiecare dată când scria acest nume ce anume avea în vedere.

O altă cercetare istorico-geografică de mare utilitate pentru cunoașterea antichității clasice este *Geografia* lui Claudius Ptolemeu (sec. II e.n.). Față de Strabon, contemporanul său, de Arrianus și de alți istorici și geografi greci, care calculau distanța de la un loc la altul în stadii, Ptolemeu o face în grade și minute după longitudine și latitudine. Luat aparte, acest procedeu nu era perfect, deoarece în sistemul său, paralelele și meridianele nu coincid cu cele contemporane, însă datele sale s-au dovedit a fi totuși foarte utile, întrucât puteau fi comparate cu măsurătorile liniare din periplele de pînă la el, astfel că, prin confruntarea celor două tipuri de măsurători, se puteau obține datele cele mai apropiate de realitate. Ca și predecesorii săi, el numește mai multe populații și locuri dintre Dunăre și Nistru, printre care peucinii din delta dunăreană, imediat după ei, în stînga deltei și mai sus, carpii sau harpii, apoi mai departe spre nord și la est tirageții, sarmații și britolagii (III, 10, 4 și 7). Doar la el întîlnim numele așezărilor Harpis (III, 10, 70) și Physke (III, 10, 7), cea dintîi fiind amplasată lîngă Dunare, pe pămîntul harpilor, iar cealaltă, pe malul stîng al Nistrului de Jos. Amplasarea orașul Tyras o fixează astfel: 56° longitudine și 47° și 40' latitudine. Este stabilită și poziția Nikonionului: 56° 20' longitudine și 48° 10' latitudine. Informația

1 *Ibidem*, p. 12.

lui Ptolemeu se mai evidențiază și prin faptul că el este singurul dintre autorii antici la care Tyras și Ophiussa sînt numite ca așezări independente una de alta. Scrierea sa conține, în această privință, și unele inexactități evidente. E vorba, în primul rînd, de amplasarea celor trei așezări la est de Nistru, cam prea departe de apa rîului, și apoi de faptul că între ele sînt stabilite distanțe foarte mari: de ex., între Tyras și Ophiussa – 166,6 stadii (cca 28,8 km), iar între Tyras și Nikonion – 274 de stadii (50,7 km). În ultimele secole ale Imperiului roman, odată cu decăderea generală a cetății, izvoarele scrise antice referitoare la acest oraș devin tot mai rare și mai nesigure.

Sursele antice menționate mai sus sînt cele mai importante pentru cercetarea istoriei cetății elene Tyras, dar nu sînt nici pe departe singurele, mai cu seamă cînd este avut în vedere nu doar acest oraș, ci toată zona în care el se afla. Dintre autorii antici, scrierile cărora sînt de real folos pentru cercetarea istoriei Tyrasului, ar mai trebui menționați și grecii Artemidor, Ephoros, Demetrios din Callatis, Diodor din Sicilia, [Pseudo]Apollodor, Pausanias, latinii (de fapt, aproape întotdeauna greco-latini) Alexandros Polyhistor, Plinius cel Bătrîn, Pomponius Mela, Valerius Flaccus, Ovidiu, Polibios, Ammianus Marcellinus ș.a. Apoi tot din categoria surselor scrise face parte și materialul epigrafic, care, așa cum vom vedea în locurile corespunzătoare, este deosebit de prețios pentru elucidarea multor aspecte ale istoriei acestei colonii elene și a teritoriului din jurul ei.

b. Începuturile cercetării istoriei cetății

Oricît de puțină și inexactă pe alocuri este informația antică despre Tyras și despre teritoriile învecinate, ea constituie totuși o bază de mare utilitate științifică pentru cercetarea istoriei acestei colonii grecești. Valoarea de document istoric a acestor surse s-a demonstrat mai cu seamă prin faptul că tocmai în baza lor investigațiile arheologice care aveau să înceapă abia în anul 1900 pe malurile limanului Nistrului au putut descoperi locurile unde s-au aflat așezările antice Tyras, Nikonion, Phiske, iar cercetările care au urmat au putut să înceapă examinarea pe baze științifice a problemei privind relația dintre Ophiussa și Tyras, au reușit să identifice alte așezări din zona Nistrului de Jos, ca localitatea Hermonaktos, turnul lui Neoptolemos ș.a., și să demareze cercetarea *chorei* coloniei grecești

Tyras, precum și raporturile cetății cu populația getică autohtonă și cu sciții de curînd stabiliți pe acest teritoriu.

Vreme îndelungată tot ce știa comunitatea științifică despre istoria Tyrasului se reducea la mențiunile puține și lapidare din scrierile autorilor antici. Abia în sec. XIX începe să se trezească interesul față de această temă, dar practic pe tot parcursul secolului toată informația despre cetatea greacă de pe malul vestic al limanului Nistrului se reducea la variate vestigii, găsite în orașul Akkerman, cum i se spunea pe atunci în Rusia, uneori lângă zidurile cetății medievale, iar câteodată chiar la distanțe destul de mari de oraș. E vorba de fapt doar de descoperiri fortuite, întrucît aceste vestigii erau găsite, de regulă, în locurile unde se făceau săpături pentru construcții sau în variate alte scopuri gospodărești. Momentul de la care se poate spune că arheologii, istoricii, colecționarii de monede și de obiecte de artă s-au întors cu fața spre cetatea antică Tyras a fost publicarea în anul 1826 a unei broșuri a arheologului I. A. Stempkovskij, în care acesta, bazîndu-se pe studierea capului unei statui feminine din marmură și a unui număr de monede din aramă și bronz, găsite în Akkerman, a tras concluzia că orașul modern a fost ridicat pe ruinele cetății antice¹. Din acel moment și pînă la sfîrșitul sec. XIX avea să fie adunat în colecții particulare, ca cea a lui I. C. Surucean, din Chișinău, sau a Nataliei Sikard, din Vadul lui Vodă, dar mai ales în cele din Rusia și în unele muzee, ca cel al Societății de Antichități din Odesa și în Ermitage-ul din Petersburg, un material bogat și foarte variat, găsit pe locul fostei cetăți și în împrejurimi: monede grecești și romane, statui și fragmente de statui din marmură, statuete din piatră, teracote, ceramică greacă, inclusiv amfore și veselă de lux, vase pictate și foarte multe cioburi de diferită proveniență, bucăți de capiteluri din marmură, torti de vase din lut ștampilate, candelă, mărgelă, vîrfuri de săgeți cu trei aripioare și, în sfîrșit, înscricțiuni și graffiti pe piatră și pe ceramică. Au fost descoperite

1 I. A. Stempkovskij, *Issledovanija o mestopoloženii drevnih grečeskih poselenij na beregah Ponta Evksinskogo meždū Tirasom i Borisfenom*, Sankt Petersburg, 1826, p. 19-23. Vezi și A. Ivantchik, *Tyras*, în *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*, Εύξεινος Πόντος (EME), 2008.

primele morminte ale vechilor locuitori ai aşezării şi mici porţiuni din zidurile cetăţii antice. Unele din aceste materiale au fost cercetate, adunate şi descrise de buni cunoscători ai antichităţii, ca F. K. Brun, N. N. Murzakevici, F. A. Struve, N. P. Kondakov, A. A. Kociubinskij, F. I. Knauer, A. I. Grimm, P. O. Buracikov, S. Jebeliov, Z. G. Mural't şi V. N. Iurghevici¹. Cel mai mare interes al istoricilor au trezit, la acea etapă, primele inscripţii. În anul 1846, lângă s. Korotnoe, pe malul stîng al Nistrului, a fost găsită o inscripţie lapidară pe o piatră, al cărei subiect îl constituiau înlesnirile vamale acordate cetăţenilor din Tyras de administraţia romană a Moesiei Inferior pe timpul împăraţilor Caracalla şi Alexander Severus. Descifrînd inscripţia, P. V. Bekker, savant german care a activat ca profesor şi cercetător aproape un sfert de secol în Rusia, a publicat chiar în 1848 un studiu asupra istoriei cetăţii antice Tyras în prestigiosul jurnal al Societăţii de Antichităţi din Odesa, [ЗООИД=*Memoriile Societăţii de istorie şi antichităţi din Odesa*], în care constată, cum reieşea de altfel destul de clar din textul epigrafic, că la vremea aceea, adică în sec. II-III e.n., cetatea avea statut de oraş provincial roman². Hotărîndu-se să realizeze o investigaţie ambiţioasă, el nu se mulţumeşte însă cu atît, ci se lansează într-o cercetare amplă şi pe detalii în secolele anterioare, demonstrînd, între altele, prin trimitere la autorii antici care au scris despre acest oraş şi la o serie de monede tirasiene recent descoperite, că Tyras de sub Akkerman a fost de fapt succesoarea

1 Iată cîteva observaţii ale unora dintre aceşti savanţi şi oameni de cultură: F. K. Brun, *O mestopoloženii Tirasu*, ЗООИД, 3, 1853, p. 49; idem, *Čiornomorje*, partea I, Odesa, 1879, p. 3-13; F. A. Struve, *Arheologhičeskie zametki po povodu poseščenija Akkermana i ego okrestnostej v letnee vremea 1866 g.*, ЗООИД, 6, 1867, p. 605-611; N. P. Kondakov, *O nekotoryh melkih predmetah drevnosti, najdennyh v Akkermane v 1867 g.*, ТАС II, т. 1, p. 20-24; V. N. Iurghevič, *Zamečianie o nekotoryh mestnosteah Novorossijskogo kraja, zasluživaiuščih arheologhičeskogo izučenija*, ТАС, VI, 1888, 2, p. 29-41; idem, *Monety goroda Tiry, hranišačiesea v muzee Odesskogo občestva istorii i drevnostej*, ЗООИД, 15, 1889, p. 1-12; A. A. Kočiubinskij, *Tura (Tiras) – Belgorod – Akkerman i ego novaja lapidarnaja nadpis' ot 1454 g.*, ЗООИД, 23, 1901, p. 79-182; S. A. Žebeliov, *Pamiatniki klassičeskoj skulptury, hraneaščiesea v muzee Odesskogo občestva istorii i drevnostej*, ЗООИД, 22, 1900, p. 68-69; Z. G. Mural't, *Drevnie poselenja na severo-zapadnom beregu Čiornogo morea ot Dunaja do Buga*, ЗСПИАНО, 2, 1850, p.130-143; A. Grimm, *Münzen von Tyras*, BBMSW, 6, 1868, p. 27 şi urm.

2 P. V. Bekker, *Tyras i tiryty. Izjasnenie nadpisi, predstavliaiuščej dva reskripta, dannyh rimskimi imperatorami na imea tiritov*, ЗООИД, 2, 1848, p. 426 şi urm.

Ophiusse¹, ceea ce nu era altceva decît o apologie documentată a părerii lui Plinius cel Bătrîn. În final, Bekker a reușit să ofere un tablou cuprinzător al cetății antice sub toate aspectele și de-a lungul mai multor secole, insistînd mai ales asupra activității economice a comunității tirasiene. Cîțiva ani mai tîrziu, el avea să revină la acest subiect, pentru a-l examina în contextul general al istoriei coloniilor grecești de la Marea Neagră, polemizînd totodată cu unii critici de-ai săi referitor la locul amplasării cetății Tyras². La acea etapă, studiul său a fost receptat ca o serioasă realizare științifică. În fond, el a fost apreciat pozitiv și de marele specialist în antichitatea clasică greco-romană, istoricul german Theodor Mommsen, care, completînd și corectînd traducerea textului de pe piatra de la Korotnoe, pe care l-a inclus în monumentalul *Corpus Inscriptionum Latinarum* (supl. la vol. III), a lansat totodată ideea că această piatră a fost pusă pe locul pînă la care se întindea, în stînga Nistrului, *chora* Tyrasului. Ulterior, istoriografia rusă și apoi sovietică a pus la îndoială concluzia savantului german, dar cercetările din ultima vreme tind tot mai mult să confirme justetea acesteia³. În ultimele decenii ale sec. XIX au fost descoperite mai multe inscripții din această cetate, printre care și una mai cunoscută, găsită în s. Ciobruciu⁴, la mică distanță de Korotnoe, toate fiind cercetate foarte atent și editate de un mare cunoscător și admirator al antichității clasice, V. V. Latîșev. Pînă la publicarea primelor cercetări, riguros realizate în baza materialului adunat pe parcursul investigațiilor arheologice sistematice, vestigiile tirasiene cele mai numeroase și mai bine cunoscute erau monedele, mai cu seamă după ce un număr mare al acestora a fost publicat în corpusul numismatic al Daciei și Moesiei, editat în anul 1910 la Berlin de B. Pick și K. Regling. Dar, așa cum bine observa T. L. Samoilova, din cauza că la acea etapă studierea istoriei Tyrasului se limita la pasiunea pentru sursele scrise și pentru vestigii epigrafice

1 *Ibidem*, p. 419-421.

2 P. V. Bekker, *Bereg Ponta Evksinskogo ot Istra do Borisfena v otnoșenii k drevnim ego kolonijam*, ЗООИД, 3, 1853, p. 151-209.

3 S. B. Okhotnikov, *Antičnyje poselenia gorodov Nižnego Podnestrovja (VI-III vv. do n.e.)*, PONTICA 2006, p. 120-130.

4 V. N. Iurghevič, *Otkrytaja v 1881 g. v s. Čiobruči grečeskaja nadpis' drevnego goroda Tiry*, ЗООИД, 13, 1883, p. 7-16.

și numismatise întâmplătoare, a căror comentare genera discuții fără rezultate serioase, în timp ce cercetările arheologice erau ignorate, încă nu se putea spune nimic sigur despre amplasarea orașului și a altor obiective menționate de autorii antici¹.

Începutul cercetării arheologice a Tyrasului² este legat de numele lui E. R. von Stern, neamț din Liflandia, cu studii clasice în universitățile din Derpt și Leipzig, care timp de douăzeci de ani, pînă în 1911, a stat în fruntea Muzeului și a Societății de Antichități din Odesa. Săpăturile în interiorul cetății medievale și în glacișul de la intrarea în cetate le-a început în 1900 și le-a continuat pînă în 1903, reluîndu-le mult mai tîrziu, în 1912. Dincolo de acumularea în straturile aflate la adîncimea cuprinsă între 4,2 m și 6,4 m a unui material arheologic impresionant – ceramică cu firnis roșu și negru, greacă și romană, cioburi de amfore, alte tipuri de veselă din lut, fragmente de podoabe din aur, brățări de bronz, opaițe, străchini, vase de tip kylix, torsuri de statui de bărbați și femei, resturi de construcții și dale din piatră, monede grecești și romane, care, depistate *in situ*, permiteau datarea oarecum sigură a materialelor și a straturilor de pămînt în care acestea se aflau, și multe altele –, arheologul a schițat stratigrafia așezării vechi și moderne și a stabilit topografia cetății antice, căutînd să cuprindă în această viziune și necropola acesteia, care a rămas totuși necunoscută. Din acest moment, nu mai putea exista nicio îndoială în privința locului în care se aflase orașul grecesc Tyras. Stern a constatat un fenomen care va constitui și pe parcursul tuturor cercetărilor ulterioare un obstacol foarte mare în calea identificării și a datării vestigiilor de aici, și anume că straturile culturale antice nu numai că sînt alterate cronologic, dar mai sînt și amestecate cu pămînt din Evul Mediu, ca urmare a săpăturilor repetate în scopuri constructive, care s-au făcut în cetate de-a lungul mai multor veacuri³. Din acest motiv,

1 T. I. Samojlova, *Antičnyj gorod Tira dorimskoro vremeni*, Moscova, 1983, diss. [Vvedenie].

2 O scurtă trecere în revistă a istoriei cercetării arheologice a Tyrasului vezi la Ion Ioniță, *Din istoria și civilizația dacilor liberi. Dacia din spațiul est-carpatic în secolele II-IV e.n.*, Iași, 1982, p. 36-37.

3 E. R. Stern, *O poslednih raskopkah v Akkermane (s priloženiem plana)*, ЗООИД, 23, 1901, p. 43-44.

el considera că la acea etapă era cu neputință să se ajungă la nivelul cel mai de jos al cetății antice. În același studiu în care consemna aceste constatări, cercetătorul va demonstra inconsistența științifică a părerii mai vechi a lui F. K. Brun, după care inițial și mai ales în epoca romană, de când datează inscripția de la Korotnoe, cetatea nu s-ar fi aflat pe locul citadelei medievale, ci în afara acesteia, poate chiar acolo unde a fost găsit acest prețios material epigrafic, adică la o distanță de aproape 100 de km de la limanul Nistrului. Printre cele mai convingătoare argumente, Stern a folosit și monedele descoperite de el ce datează din vremea împăraților Domitian și Antoninus și care, astfel, arată clar că cetatea fusese stăpînită de romani¹. În același studiu, examinînd comparativ textele antice referitoare la Tyras, și în primul rînd mențiunile respective din operele lui Strabon și Ptolemeu, Stern confirmă concluzia mai veche a lui Bekker că primul nume al cetății a fost Ophiussa². Alte constatări de reală valoare științifică vizau vechimea cetății, care ar data de pe vremea lui Herodot, faptul că aceasta a fost un mare centru comercial pentru zona Nistrului de Jos, precum și concluzia că în jurul ei exista un important spațiu agricol populat. Acest studiu valoros a pus bazele cercetării științifice a Tyrasului antic. Stern va relua săpăturile la Cetatea Albă după 12 ani, cînd va reveni la investigațiile din prima curte interioară a cetății medievale și va continua în cea de-a doua. Aici el avea să descopere ceea ce va numi el însuși un *strat de cultură antică compact, neatins*. Printre materialele găsite în acest sector, la adîncimea de 4,7 m de la suprafața solului, au fost descoperite rămășițele unui zid cu înălțimea de 1,3 m din trei rînduri de blocuri de piatră bine șlefuite, care aveau grosimea de 0,35-0,36 m. În același strat au fost găsite numeroase cioburi de vase grecești și romane, resturi de țiglă și de rigole, două monede de aramă tirasiene din sec. III î.e.n., o monedă olbiană din sec. V î.e.n. și o alta, tot tirasiană, din vremea lui Commodus³. Astfel, Stern a avut posibilitatea să depășească scepticismul cu care termina săpăturile în 1900, exprimîndu-și acum convingerea că la adîncimea

1 *Ibidem*, p. 37, 50-54.

2 *Ibidem*, p. 56-60.

3 *Idem*, *Raskopki v Akkermane letom 1912 g.*, ЗООИД, 31, 1913, p. 99-100.

de 4-5 m pot fi găsite „fundamentele construcțiilor romane și apoi grecești”, și constată prezența diferitor mărturii ale vieții culturale antice¹. Aceste investigații ale lui Stern constituie, împreună cu alte câteva scrieri, observații ale savantului și materiale adunate în timpul săpăturilor sale arheologice², un aport considerabil la acumularea cunoștințelor despre Tyras.

c. Investigațiile românești din perioada interbelică

Așa cum aflăm dintr-o relatare mai târzie a lui Paul Nicorescu, în anii '20-'30 profesor la Universitatea din Iași și de la sfârșitul anilor '30 director al Muzeului de antichități din Iași, în primăvara anului 1918, deci chiar îndată după Unirea Basarabiei cu România, Vasile Pârvan i-a încredințat sarcina de a demara săpăturile arheologice la Cetatea Albă, pe locul fostei cetăți antice. Tînărul cercetător a început investigațiile în 1919, iar în 1924 a putut publica primele rezultate în revista *Efemeris Dacoromana*, publicație a Școlii române din Roma abia înființate din inițiativa și sub conducerea lui Pârvan. Studiind literatura ce exista pe atunci asupra acestui subiect și făcînd cunoștință cu rezultatele investigațiilor lui E. R. Stern, el a constatat că orașul antic se afla parțial sub citadela medievală și în parte sub așezarea modernă Akkerman. Între altele, atunci, în glacișul către liman fusese continuate săpăturile din anii 1900. Aici a fost descoperit un perete antic ce avea lungimea de 8 m, înălțimea de 1,5 m și grosimea de 2,4 m, construit din blocuri mari de piatră bine șlefuite și avînd mărimea medie de 2,0x1,0x0,4 m³. Așa cum avea să constate cercetătorul mai târziu, acesta nu era zid de incintă, ci un obișnuit perete al unei construcții interioare. Cercetătorul a avut norocul să descopere și câteva materiale epigrafice, dintre care unele, ca decretul-epistolă de la începutul sec. III e.n. al procuratorului provinciei Moesia Inferior referitor la vasele comerciale care intrau în portul Tyrasului, unele înlesniri vamale, drepturi de emiter

1 *Ibidem*, p. 101.

2 Idem, *Novyj epigrafičeskij material, najdennyj na iughe Rossii*, ЗООИД, 23, 1901, p. 1-32; idem, *Arheologičeskie zametki (419 zased.)*, *ibid.*, p. 89-91.

3 P. Nicorescu, *Scavi e scoperte a Tyras*, EphD, 2, 1924, p. 383-384.

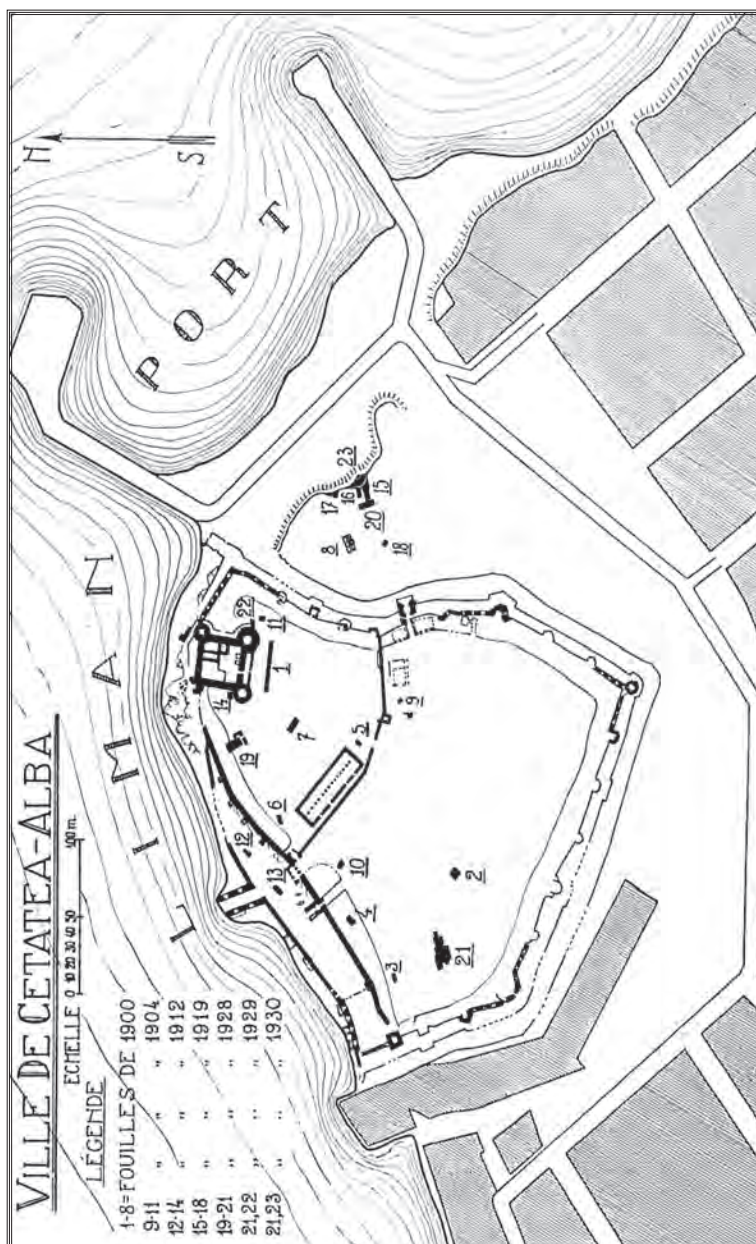

Fig. 3. Planul săpăturilor din Tyras, realizat de Paul Nicorescu.

a monedei ș.a.¹, sînt deosebit de instructive în privința statutului cetății sub administrație imperială romană. În afara descrierii propriilor realizări obținute pe parcursul săpăturilor, acest studiu, așa cum era normal pentru un început al cercetărilor, avea două compartimente la fel de consistente și importante: unul, în care autorul evocă și analizează succint realizările lui Stern, și altul care se prezintă ca o scurtă istorie a orașului din cele mai vechi timpuri pînă în contemporaneitate². Relativ la istoria timpurie a cetății, de mare folos i-a fost studierea materialelor adunate la Cetatea Albă de către B. V. Warneke, dar nepublicate, mai cu seamă ceramică ioniană, care l-au convins că Tyrasul fusese întemeiat mai devreme decît crezuse Stern³. Dar principalele rezultate ale cercetării arheologice a Tyrasului au fost realizate de Nicorescu în anii 1927-1930. Avînd susținerea Comisiunii monumentelor istorice și personal a lui Ioan Andrișescu și obținînd totodată concursul municipalității orașului Cetatea Albă, el a putut săpa în cîteva sectoare ale orașului și în afara lui, folosindu-se și de planurile așezării, realizate de serviciul tehnic al municipiului cu concursul arhitectului A. Popescu.

În porțiunea dintre oraș și port, au fost cercetate ruinele zidurilor antice, unde a fost găsită multă ceramică și unde s-a constatat că perețele descoperit mai înainte între timp se ruinase din cauza ploilor, iar piatra lui fusese ridicată de cetățenii din oraș pentru trebuințele lor gospodărești⁴. Săpăturile în prima incintă a citadelei medievale au dat la iveală o pivniță din epoca romană. Pereții acesteia erau construcții din piatră și cu mortar din var. Încăperea era pătrată și avea un coridor orientat pe direcția sud-vest, unde în perioada respectivă cobora o scară. Din dărîmăturile de la intrarea în pivniță au fost scoase mai multe opaițe romane, în mijlocul încăperii au fost găsite cîteva monede imperiale din bronz deteriorate, iar în colțul sud-estic, mărgele de sticlă cu mici închizători din aur. În centrul pivniței, pe piatra principală se afla un strat de prundiș cu grosimea

1 *Ibidem*, p. 394-396.

2 *Ibidem*, p. 378-413.

3 *Ibidem*, p. 383.

4 *Idem, Fouilles de Tyras, Dacia*, 3-4, 1933, p. 557-559.

de 0,60 m, iar peste acesta un strat de lut tasat cu grosimea de 1 cm. În stratul de grohotiș, gros de peste 4 m, care umplea pivnița, a fost găsită multă cărămidă nearsă din pereții de la nivelurile superioare și numeroase cioburi de ceramică. Sub surpătură a fost descoperită o groapă pentru deșeuri adâncă de 2,95 m de proveniență medievală. Săpăturile în turnul sud-estic al cetății medievale au scos în evidență, la adâncimea de 4,5 m, resturile unui zid antic, construit din calcar cochilifer local fără mortar direct pe stînca de pe malul limanului. Doi metri mai sus, a fost observat restul unui alt zid din trei rînduri de piatră, din care cel de-al treilea era format din blocuri mari cu lungimea de pînă la 2,10 m. Tot acolo, la adâncimea de 4 m, a fost descoperită lîngă un zid antic o rigolă din două pietre masive fixate pe nisip¹.

Foarte interesant este materialul epigrafic, descoperit de Nicorescu. Pe un fragment al gurii unei vase rotunde din marmură, care avea lungimea de 0,16 m și grosimea de 0,023 m, descoperitorul, care credea că materialul respectiv datează din sec. III î.e.n., a putut citi [...'Απόλλω]νι 'Ιατ[ρῶι...]. Astfel s-a constatat că cultul lui Apollon, cu determinativul caracteristic pentru Grecia clasică *Iatros*, se întîlnea atunci pentru prima dată în cetatea Tyras. Făcînd trimitere la cercetările lui V. Pârvan, V. V. Latîșev și E. H. Minns, Nicorescu a putut observa că, în această ipostază, și nu în forma veche ioniană, *Ietros*, cultul lui Apollon era răspîndit în toate sau aproape în toate coloniile elene din Marea Neagră², ceea ce, pe lîngă constatarea faptului că această zeitate era caracteristică pentru toate comunitățile grecilor pontici, este în același timp și un indiciu asupra legăturilor strînse dintre acestea. Un text mult mai mare, din 13 rînduri, din care trei deteriorate, a fost descoperit pe fragmentul unei stele de marmură albă cu înălțimea de 0,16 m, lățimea de 0,19 m și grosimea de 0,045 m, pe care Nicorescu îl datează cu sfîrșitul sec. IV – începutul sec. III î.e.n. Așa cum observa cercetătorul atunci

1 *Ibidem*, p. 559, 562, 564.

2 *Ibidem*, p. 564-565. Vezi asupra acestui fenomen și D. M. Pippidi, D. Berciu, *Geți și greci la Dunărea de Jos din cele mai vechi timpuri pînă la cucerirea romană*, București, 1965, p. 176; Fr. Bilabel, *Die Ionische Kolonisation*, Leipzig, 1920, p. 109-129.